

Tefsir Araştırmaları Dergisi
The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 7, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2023 (Ekim/October)

Yeryüzünün İlk Mabedinin Kâbe Olduğu Düşüncesini Kur'an'dan Temellendirebilme
İmkânı

The Possibility of Grounding the Thought that the Ka'bah is the First Temple on Earth Based on the Qur'ân

Yusuf AĞKUŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri, Tefsir Ana Bilim Dalı
Assistant professor, Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology
Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir
Kilis, Türkiye

yusufagkus81@kilis.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-2297-8064>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 11/07/2023

Kabul Tarihi/Date Accepted: 02/10/2023

Yayın Tarihi/Date Published: 30/10/2023

Atıf / Citation: Ağkuş, Yusuf. “Yeryüzünün İlk Mabedinin Kâbe Olduğu Düşüncesini Kur'an'dan Temellendirebilme İmkânı”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Ekim/October, 2023), 436-465.

<https://doi.org/10.31121/tader.1326022>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayıncı / Published by: Ali KARATAŞ / Türkiye

Öz

Bu çalışmada Kâbe'nin yeryüzünün ilk mabedi olduğu düşüncesini Kur'an'dan temellendirebilme imkânı araştırılmıştır. Kâbe'nin kutsiyeti hakkında olmasa da ne zaman ve kim tarafından yapıldığı hususunda Müslümanlar arasında bir ihtilafın olduğu görülmektedir. Bu konuda âlimlerin bir kısmı hatta büyük çoğunluğu Kâbe'nin yeryüzünün ilk mabedi olduğu düşüncesini savunurken, bir kısmı da Kâbe'nin Hz. İbrahim zamanında, Hz. İbrahim tarafından yapıldığını savunmaktadır. "Kâbe'nin yeryüzünde yapılmış ilk mabet" olduğu fikrinin Kur'an'a dayandığını savunan bir Müslümanın Kâbe'den önce yapılmış herhangi bir mabedin olabileceği fikrini tasvip etmesi mümkün değildir. Dolayısıyla çalışma neticesinde ulaşılabilecek sonuca binaen böyle bir düşüncüyü dillendirmenin tefsir ilmi açısından mahzurlu olup olmayacağı cevap bulmuş olacaktır. Kâbe'nin ne zaman yapıldığı meselesinde daha çok Bakara Suresi 2/127, Âl-i İmrân Suresi 96, İbrâhîm Suresi 14/37, Hac Suresi 22/26, 29 ve 33. ayetler referans alınmaktadır. Ancak tartışma daha çok Âl-i İmrân Suresi'nin 96. ayeti üzerinden sürdürülmektedir. Bununla birlikte literal okuma yapıldığında ayetin zahirinin daha çok mutlak anlamda zamansal bir öncelliğe işaret ettiği görüldüğünden çalışmada önce ayrıntılı bir şekilde bu ayet daha sonra da diğer ayetler incelenmiştir. Kâbe'nin ne zaman yapıldığıyla ilgili nakledilen rivayetler inceleyeceğimiz ayetin anlaşılmasında hayati öneme sahip olmaları nedeniyle öncelikle bu rivayetler tahlil edilmeye çalışılmıştır. Yapılan dokümantasyon çalışmasıyla da ilgili ayetin tefsir külliyyatında nasıl anlaşıldığı aktarılmaya ve olabildiğince analiz edilmeye çalışılmıştır. Konuyla ilgili rivayetler, sebab-i nüzul bilgisi, bağlam, filolojik izahlar, müfessirlerin konuyla ilgili farklı yorumları göz önünde bulundurulduğunda söz konusu ayette Kâbe'nin Beyt-i Makdis'ten önceliğine ve üstünlüğüne vurgu yapıldığını söylemek mümkünken, ayetin kesin olarak "yeryüzünde yapılan ilk mabedin Kâbe olduğuna" işaret ettiğini söylemek mümkün değildir. Netice itibarıyla konumuz olan ayetler ve ilgili rivayetler göz önünde bulundurulduğunda Kâbe'den önce yapılmış çeşitli mabetlerin olabileceğini dillendirmenin tefsir ilmi açısından sorun teşkil etmeyeceği söylenebilir.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Kur'an, Kâbe, Beyt-i Makdis, Tapınak, Mabet.

Abstract

In this study, the possibility of basing the idea that the Ka'bah was the first temple of the earth from the Qur'an has been investigated. Although not about the sanctity of the Ka'bah, it is seen that there is a disagreement among Muslims about when and by whom it was built. In this regard, some scholars, even the vast majority of scholars, defend the idea that the Ka'bah is the first temple on earth, while others argue that the Ka'bah was built by Abraham in the time of Abraham. It is not possible for a Muslim who argues that the idea that "the Ka'bah is the first temple built on earth" is based on the Qur'an, to accept the idea that there could be any temple built before the Ka'bah. Therefore, based on the conclusion to be reached as a result of the study, it will be answered whether expressing such a thought would be objectionable in terms of the science of tafsir. In the issue of when the Ka'bah was built, the reference is mostly to the Sûrat al-Baqara 2/127, Sûrat Âl-İmrân 96, Sûrat İbrâhîm 14/37, Sûrat al-Hajj 22/26, verses 29 and 33. However, the discussion is mostly based on the 96th verse of Sûrat Âl-İmrân. However, since the literal reading of the verse seems to indicate a temporal priority in the absolute sense, this verse was first analysed in detail and then the other verses were analysed. Since the narrations about when the Ka'bah was built are of vital importance for the understanding of the verse we will examine, these narrations have been analysed first. With the documentation study, it was tried to convey how the relevant verse was understood in the tafsir corpus and to analyze it as much as possible. Considering the related narrations, knowledge of the reason for its descent, context, philological explanations, and different interpretations of the commentators on the subject, it is possible to say that the verse in question emphasizes the priority and superiority of the Ka'bah over Bayt al-Maqdis, but it is not possible to say that the verse definitely indicates that "the Ka'bah was the first temple built on earth". In conclusion, considering the verses and related narrations, it can be said that it is not a problem in terms of the science of tafsir to say that there may have been various temples built before the Ka'bah.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Ka'bah, Bayt al-Maqdis, Temple, Sanctuary.

Giriş

Dinlerin vazgeçilmezi olan inançlar, ibadetler, mabetler o dinin müntesiplerince uğruna can verebilecek derecede önem atfedilen kutsallardır. Bu hassasiyet, yegâne hak dinin kendi dini olduğunu düşünen dindar insanları kutsallık atfettiği inançların inanmaya, ibadetlerin uygulanmaya, mabetlerin ibadet edilmeye daha layık olduğunu ispat etmeye sevk etmiştir. Bu bağlamda “Beytullah/Allah'ın evi” diye de bilinen, Müslümanların kiblesi olan Kâbe Müslümanlarca yeryüzünün en kutsal mabedi olarak kabul edilmiş ve bu düşünce çeşitli argümanlarla ispat edilmeye çalışılmıştır.

Kâbe'nin kutsiyeti hakkında olmasa da ilk olarak ne zaman ve kim tarafından yapıldığı hususunda Müslümanlar arasında bir ihtilafın olduğu görülmektedir. Bu ihtilafın şekillenmesinde de konuyla ilgili ayetlerin ve rivayetlerin belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Kanaatimizce Bakara Suresi 2/127, Âl-i İmrân Suresi 96, İbrâhîm Suresi 14/37, Hac Suresi 22/26, 29 ve 33. ayetler “Kâbe'nin yeryüzündeki ilk mabet olup olmadığı” meselesiyle ilişkilendirilebilecek ayetlerdir. Her ne kadar konuyla ilgili ayet sayısı fazla olsa da Kâbe'nin yeryüzünde yapılan ilk mabet olduğu görüşünü benimseyenlerin öne sürdüğü Kur'an'da yer alan en önemli delil kanaatimizce Âl-i İmrân Suresi'nin 96. ayeti olan *إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ* ayetidir. Meallerde yaklaşık olarak “*Şüphesiz, âlemlere bereket ve hidayet kaynağı olarak insanlar için kurulan ilk ev (mabet), Mekke'deki (Kâbe)dir.*”¹ şeklinde çevrilen ayet gerek klasik kaynaklarda gerekse son dönemde yapılan bazı çalışmalarda Kâbe'nin yeryüzünde yapılmış ilk mabet olduğunun delili kabul edilmektedir.² Bu nedenle araştırmada detaylı bir şekilde öncelikle bu ayet incelenecektir. Ayetin anlaşılmasında hayli belirleyici olduğunu düşündüğümüz konuyla ilgili hadislerin tetkik edilmesi zorunluluk arz ettiğinden ayetten önce de söz konusu hadisler ele alınacaktır. Âl-i İmrân Suresi 96. ayetin yanı sıra konuyla ilişkilendirilebilecek diğer ayetlerin de nasıl anlaşıldığı veya anlaşılabilirliği üzerinde durularak söz konusu ayetlerin Kâbe'nin yeryüzünün ilk mabedi olması veya ne zaman inşa edildiği hakkında bir yargıda bulunup bulunmadığı araştırılacaktır.

Kur'an'dan ve hadislerden hareketle yeryüzünün ilk mabedinin Kâbe olduğunu benimseyen bir Müslüman için bunun aksini düşünmek imani bir problem teşkil edeceğinden bu düşünceyi benimseyen âlimlere göre Kâbe'den önce yapılmış bir mabetten bahsetmek mümkün değildir. Bu bağlamda çalışmanın cevap bulmaya çalışacağı diğer bir soru da yeryüzünde Kâbe'den önce yapılmış bir mabedin var olup olmayacağını ayetlerden anlamamanın imkânıdır.

Nitel araştırma yönteminin uygulanacağı bu çalışmada öncelikle konuyla ilgili hadisler incelenecek, ardından da Âl-i İmrân Suresi 96. ayetin ve diğer ayetlerin bağlamsal ve kavramsal çerçevesi ele alınacaktır. Yapılacak dokümantasyon çalışmasıyla da ilgili ayetin tefsir külliyatında nasıl anlaşıldığı aktarılmaya ve olabildiğince analiz edilmeye çalışılacaktır. Netice itibarıyla de konuyla ilgili rivayetler, sebep-i nüzul bilgisi, bağlam, filolojik izahlar göz önünde bulundurularak konu-

¹ Bu çalışmada yer verilen mealler için büyük oranda Diyanet Vakfı tarafından yayınlanmış mealden istifade edilmiştir: Ali Özek vd., *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1993).

² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981), 8/156-158; Sadettin Ünal, “Kâbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/14-16; İsrail Balcı, “İslam'ın İlk Kiblesinin el-Mescidü'l-Aksa Olduğu İddialarının Kritiği ve Kible Değişikliğinin Tarih-sel Arka Planı”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 28 (2012), 89-90.

muz olan ayetlerde kastedilen anlamın, verilmek istenen mesajın ne olduğu, bu ayetlerden “yeryüzünde yapılan ilk mabedin Kâbe olduğu” sonucuna ulaşmanın mümkün olup olmadığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Kâbe tarihiyle ilgili özellikle İslam tarihini ilgilendirecek şekilde çeşitli çalışmalar yapılmış olsa da ayetlerin Kâbe tarihinin belirlenmesindeki rolünü ele alan, konuyu tefsir açısından detaylı şekilde inceleyen bir araştırmanın yapılmadığı görülmektedir. Doğrudan konumuzla ilgili olmakla birlikte mevzuya kısmen değinen birkaç çalışmanın mevcudiyetinden bahsetmek mümkündür. Her ne kadar tefsir perspektifinden kaleme alınmış olsa da Sadık Kılıç’ın “*Kâbe’deki Sembolizm Üzerine Bir Deneme*” adlı makalesinde çalışmamızın temel meselesine değinilmemiştir.³ Yine Aslan Çıtır tarafından kaleme alınan “*Kur’ân Perspektifinde Kiblenin Birliğine İlişkin Analizler*” isimli makalede daha çok peygamberlerin kiblelerinin tespitine odaklanılmıştır. Bununla birlikte söz konusu çalışmada ele aldığımız ayet ve rivayetlerin bir kısmına değinilse de bunlar yeterli derinlikte incelenmemiştir.⁴ Osman Şimşek’in “*Kabe Tarihi (Başlangıçtan Abbasi Devleti’nin Sonuna Kadar)*” adıyla hazırlanmış olduğu yüksek lisans tezi ise az önce işaret ettiğimiz ve adından da anlaşılacağı gibi konuyu İslam tarihi açısından ele almıştır.⁵ Hakan Temir tarafından yayınlanan “*Kutsalın Tezahürü ve Mekânın Etkisi Bakımından İslam Öncesi Arap Yarımadasındaki Kâbe/ Beytler?*” adını verdiği makale de yine İslam tarihi perspektifiyle kaleme alınmıştır ve bu makalede çalışmamızda konu edindiğimiz problemler ele alınmamıştır.⁶ Bununla birlikte makalede konu edindiğimiz problemlere değinilmeyen ama farklı açılardan Kâbe’yi ele alan çalışmalar da yapılmıştır.⁷

1. İlgili Rivayetler

1.1. Yeryüzünde Yapılmış İlk Mabedin Kâbe’nin Olabileceğine İşaret Eden Rivayetler

Klasik tefsir kaynaklarında genellikle Kâbe’nin yeryüzünde yapılmış ilk mabet olabileceğini ifade eden rivayetlerin tercih edildiği, konuyla ilgili ayetlerin de bu minvalde anlaşıldığı görülmektedir. Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12) kanalıyla Hz. Peygamber’e isnat edilen bir rivayette Hz. Âdem döneminde Kâbe’nin yerinin bir karış yükseklikte olduğu, Hz. Âdem’in orayı tavaf ettiği, meleklerin de Hz. Âdem’den iki bin yıl önce orayı ziyaret edip tavaf ettikleri bilgisine yer verilir.⁸ Ancak söz konusu rivayetin mevzu veya zayıf olduğuna dair değerlendirmeler yapılmıştır.⁹ Amr b. el-Âs (ö. 43/664) kanalıyla Hz. Peygamber’e isnat edilen bir diğer rivayette de Allah Teâlâ’nın Hz. Âdem ve eşinden kendisi için bir ev yapmalarını, evi yaptıktan sonra da tavaf etmelerini emrettiği,

³ Sadık Kılıç, “Kâbe’deki Sembolizm Üzerine Bir Deneme”, *İslâmî Araştırmalar* 1/5 (1987), 62-69.

⁴ Aslan Çıtır, “Kur’ân Perspektifinde Kiblenin Birliğine İlişkin Analizler”, *Bahkesir İlahiyat Dergisi* 13 (2021), 21-56.

⁵ Osman Şimşek, *Kabe tarihi (Başlangıçtan Abbasi Devleti’nin sonuna kadar)* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2003).

⁶ Hakan Temir, “Kutsalın Tezahürü ve Mekânın Etkisi Bakımından İslam Öncesi Arap Yarımadasındaki Kâbe/Beytler?”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2021), 120-149.

⁷ Yılmaz Can, “Kâbe”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1993), 67-91; Balcı, “İslam’ın İlk Kiblesinin el-Mescidü’l-Aksa Olduğu İddialarının Kiriği ve Kible Değişikliğinin Tarihsel Arka Planı”.

⁸ Ebû Abdillâh Muhammed İbn İshak, *Sîretü İbn İshak* (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2004), 141; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *el-Câmi’ li-şu’abi’l-îmân*, thk. Abdulalî Abdulhamîd Hâmid (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 2003), 5/449.

⁹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *el-Mübezzeb fi ihtisâri’s-süneni’l-kebir*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm (Riyad: Dâru’l-Vatan li’n-Neşr, 2001), 4/1931; Ayrıca Beyhakî’nin eserinin dipnotuna bkz. Beyhakî, *el-Câmi’ li-şu’abi’l-îmân*, 5/449.

Hız. Nuh'un orayı ziyaret ettiği, Hız. İbrahim'in de o evi eski temelleri üzerine yeniden inşa ettiği nakledilmektedir.¹⁰ Yine bu rivayet hakkında da mevzu, zayıf şekilde değerlendirmelerde bulunmuştur.¹¹

Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88), Abdullah b. Amr (ö. 65/684-85) ve Mücâhid'den (ö. 103/721) Kâbe'nin yeryüzünden iki bin yıl önce yaratıldığı, meleklerin Hız. Âdem'den iki bin yıl önce Kâbe'yi tavaf ettiği;¹² yine İbn Abbas'tan Allah'ın emriyle Hız. Âdem tarafından yapıldığı,¹³ Mücâhid'den Allah'ın yarattığı ilk varlığın Kâbe olduğu;¹⁴ Süddî'den (ö. 127/745) Kâbe'nin yeryüzüyle birlikte yaratıldığı;¹⁵ Muhammed el-Bâkır'dan (ö. 114/733) Allah'ın emriyle melekler tarafından yapıldığı,¹⁶ Ka'b el-Ahbâr'dan (ö. 32/652-53 [?]) Allah tarafından Hız. Âdem ile birlikte gökten kırmızı bir yakut olarak indirildiği,¹⁷ Katâde'den (ö. 117/735) Allah tarafından yaratıldığı Hız. Âdem ve daha sonra gelenlerin onu tavaf ettikleri, Hız. Nuh zamanında tufan nedeniyle göğe kaldırıldığı, daha sonra da Hız. İbrahim tarafından tekrar inşa edildiği nakledilmektedir.¹⁸ Zikredilen rivayetlerin yanı sıra benzer anlamlar içeren, bununla birlikte birbirleriyle çelişen daha pek çok rivayetin de kaynaklarda zikredildiği görülmektedir.¹⁹

Taberî (ö. 310/923) konu hakkında Allah'ın bildirdiği veya Hız. Peygamber'den gelen sahih bir haberin olmadığını belirtmekle beraber yukarıda Kâbe'nin Hız. İbrahim'den önce yapılmış olabileceğini ifade eden rivayetlerin hepsinin ihtimal dâhilinde olduğunu ancak yine de bu konuda kesin bir şey söylemenin mümkün olamayacağını belirtir.²⁰

Beyzâvî (ö. 685/1286) Kâbe'nin Hız. Âdem zamanında yapıldığını anlatan rivayetlerde yer alan bilgilerin gerçek olabileceği fikrini mümkün görmekle birlikte Kâbe'nin dünya yaratılmadan önce var olduğunu, meleklerin orayı tavaf ettiklerini ifade eden rivayetlerin Âl-i İmrân Suresi 96. ayetin zahirine aykırı olduğunu söyler.²¹

¹⁰ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *Delâ'ilü'n-nübüvve ve ma'rifetü abvâli sâhibi's-şerî'a* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988), 2/45.

¹¹ Rivayetin tahriri için rivayetin nakledildiği eserin dipnotuna bkz. Beyhakî, *Delâ'ilü'n-nübüvve*, 2/45; Ayrıca bkz. Muhammed Nâsırüddîn el-Elbânî, *Silsiletü'l-ebâdîsi'z-şerî'a fe ve'l-mevzû'a ve eserube's-seyyi'i fi'l-ümme* (el-Memleketü'l-'Arabîyyetü's-Su'ûdiyye: Dâru'l-Meârif, 1992), 3/231-32; Ebu Huzeyfe Nebîl b. Mansûr, *Enâsü's-sârî fi tabri'i ve tabkiki'l-ebâdîsi'l-le'i zekerahâ'l-Hâfişu İbnü Haveri'l-'Askalânî fi fetbu'l-bârî* (Beyrut: Müessesetü's-Semâha, 2005), 4/2533-34.

¹² Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh el-Ezrakî, *Abbâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âsâr*, thk. Rüşdî es-Sâlih Mülahhas (Beyrut: Dâru'l-Endelüs, 1983), 1/32, 39; Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Heçr, 1422/2001), 5/591.

¹³ İbn İshak, *es-Sîre*, 141; Ezrakî, *Abbâru Mekke*, 1/36.

¹⁴ İbn İshak, *es-Sîre*, 142; Ezrakî, *Abbâru Mekke*, 1/32; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/591.

¹⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/592.

¹⁶ Ezrakî, *Abbâru Mekke*, 1/33.

¹⁷ Ezrakî, *Abbâru Mekke*, 1/40.

¹⁸ İbn İshak, *es-Sîre*, 143; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/592-93.

¹⁹ Konuyla ilgili nakledilen diğer birçok rivayet için bkz: Ezrakî, *Abbâru Mekke*, 1/31-80; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebi Bekr es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: Merkezu Heçr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabîyye ve'l-İslâmiyye, 2003), 1/653-709.

²⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/556.

²¹ Ebü Saîd Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, thk. Hallâk Muhammed Subhi Hasan - Etraş Muhammed Ahmed el- (Beyrut: Dâru'r-Reşîd, 2000), 1/279.

Kâbe'nin Hz. İbrahim'den önce yapıldığına dair Hz. Peygamber'den nakledilen sahih bir haberin olmadığını belirten İbn Kesîr (ö. 774/1373), meleklerin Hz. Âdem'den önce Kâbe'yi tavaf ettikleri, Hz. Nuh'un gemisinin kırk gün boyunca Kâbe'nin etrafında tavaf ettiğine dair nakledilen rivayetler ve benzer rivayetlerin İsrâiliyat'a dayandığını, delil değeri taşımayacağını ifade eder.²² Aynı şekilde benzer ifadeleri Âlûsî (ö. 1270/1854), Kâsımî (1866-1914), İzzet Derveze (1888-1984) ve Kâmil Miras (1875-1957) da dile getirir.²³ Muhammed Abduh (1849-1905) ve Reşîd Rızâ'nın (1865-1935) da aynı görüşte olduğu görülmekle beraber rivayetlerle ilgili eleştirilerin dozunun hayli şiddetli olduğu görülmektedir.²⁴

1.2. Kâbe'nin Hz. İbrahim Zamanında Yapılmış Olabileceğine İşaret Eden Rivayetler

Bu başlık altında zikredilecek olan rivayetler sayı bakımından fazla olmamakla birlikte senet bakımından önceki rivayetlerle mukayese edildiğinde daha muteber ve genellikle Kâbe'nin Hz. İbrahim zamanında yapıldığı fikrini benimseyenlerin delil olarak zikrettiği rivayetlerdir. Söz konusu rivayetlerin ilki Ebû Zer'in (ra.) yönelttiği sorulara Hz. Peygamber'in (sav.) verdiği cevapları içermektedir. Ebû Zer'in Hz. Peygamber'e "Ey Allah'ın Rasulü yeryüzünde yapılan ilk mescit hangisidir?" sorusuna Hz. Peygamber "Mescid-i Harâm" cevabını verir. "Daha sonra hangisidir?" diye sorar, "Mescid-i Aksâ" buyurur. "Araları ne kadar?" diye sorar, "kırk yıl" buyurur. Hz. Peygamber bu sözlerin ardından "Namaz sana nerede ulaşırsa orada namazını kıl, çünkü (vaktinde kılman nedeniyle) fazilet oradadır." buyurur.²⁵ Diğer bir rivayette de hadisin son kısmı "Namaz sana nerede ulaşırsa orada namazını kıl, yeryüzü senin için mescit kılınmıştır." şeklindedir.²⁶

Hz. Peygamber'e isnat edilen bu rivayetin haricinde Hz. Ali'den nakledilen başka bir rivayette de Kâbe'nin evvelliğinin nasıl anlaşılması gerektiğine cevap verildiği görülmektedir. Hz. Ali'ye Kâbe'nin ilk yapı olup olmadığı sorulunca "Hayır, inşa edilen ilk bina Kâbe değildir. Fakat Kâbe insanları hidayete ulaştırmak, onları hayra yönlendirmek üzere inşa edilmiş olan ilk bina"dır."²⁷ şeklinde cevap vermiştir.

²² Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ali Şîrî (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 1988), 1/188.

²³ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh el-Âlûsî, *Râbu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, thk. Ali Abdülbârî Atıyye (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415), 1/384; Muhammed Cemaleddîn b. Muhammed el-Kâsımî, *Mehâsinü't-Te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418), 2/356; Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs* (Kahire: Dâru İhyâ'it-Kütübî'l-Arabiyye, 1383), 2/175; Kâmil Miras, *Sahîb-i Buhârî Mubtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1982), 6/13.

²⁴ Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-bakîm (Tefsîru'l-menâr)* (Kahire: Dâru'l-Menâr, 1947), 1/383-84.

²⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi' u's-sabîh*, thk. Muhammed Zühayr b. Nâsır en-Nâsır (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422), "Ehâdisü'l-enbiyâ", 10 (No. 3366); Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi' u's-sabîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdilbâkî (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, ts.), "Mesâcid" 520; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 35/307 (No. 21383, 21390); Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Şuayb el-Arnaüd vd. (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), "Mesâcid" 8 (No. 753); Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 5/593.

²⁶ Buhârî, "Ehâdisü'l-enbiyâ", 38 (No. 3425); Müslim, "Mesâcid" 520.

²⁷ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef fî'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 7/252 (No. 35799); Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 5/590; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek 'ale's-sabîhayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 2/321 (No. 3154); Beyhakî, *el-Câmi' li-şu'abi'l-îmân*, 5/452 (No. 3704).

Buhârî şârihi Hattâbî (ö. 388/998) Hz. Peygamber'e isnat edilen hadisin izahında Mescid-i Harâm'ı bina eden peygamberin Hz. İbrahim olduğunu, Mescid-i Aksâ'nın ise Mescid-i Harâm'ın bina edilmesinden kırk yıl sonra ilk defa Allah'a iman eden bazı kimselerce inşa edilmiş olabileceğini belirtir. Ona göre Hz. Davud ve Hz. Süleyman yapılan bu mescidi daha sonraki asırlarda genişletmiş ve büyümüştür.²⁸ Hattâbî'nin bu ifadeleri kanaatimizce onun söz konusu hadisten Kâbe'nin ilk kez Hz. İbrahim tarafından yapılmış olduğu fikrini benimsediğini göstermektedir. Kirmânî'nin (ö. 786/1384) ifadelerinden Kâbe'nin tam olarak ne zaman yapıldığı anlaşılamasa da konu hakkında Hattâbî'nin izahını tenkit etmeden aktardığı görülmektedir.²⁹ Aynî (ö. 855/1451) ise Hattâbî'nin görüşü de dâhil olmak üzere konuyla ilgili söylenenleri aktarmakla yetinmiş; lakin Hattâbî'nin Hz. İbrahim'in Kâbe'yi inşa ettiğine dair dile getirdiği ifadeler yerine diğer kaynaklardan Kâbe'nin Hz. Âdem zamanında yapıldığına işaret eden görüşlere yer vermeyi yeğlemiştir.³⁰ Kastallânî (ö. 923/1517) söz konusu hadisin Kâbe'yi ilk kez Hz. İbrahim'in, Mescid-i Aksâ'yı ise Hz. Süleyman'ın yaptığına işaret etmediğini, Kâbe'nin ilk kez Hz. Âdem tarafından yapıldığını, Hz. İbrahim ve Hz. Süleyman tarafından sonraki asırlarda o mabetlerin yenilediğini ve bu düşüncenin kabul görmüş bir düşünce olduğunu belirtir.³¹ Buhârî'nin bir diğer şârihi Kâmil Miras (1875-1957) ise bu konuda açık bir şekilde Kâbe'nin ilk kez Hz. İbrahim tarafından yapıldığını, daha önce yapıldığına dair nakledilen rivayetlerin kabul edilebilecek nitelikte olmadığını belirtir.³²

İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) Kâbe'den önce, meleklerin kendisini tavaf ettiği bir evin/mabedin olduğuna dair dile getirilenlerin isabetli olmadığını, nakledilen bu bilgiyi Hz. Peygamber'e isnat edilen, Kâbe'nin yeryüzündeki ilk mescit olduğu, Mescid-i Aksâ'dan kırk yıl önce yapıldığı bilgisini içeren rivayetle çeliştiğini, bu rivayetin o bilgiyi geçersiz kıldığını dile getirir.³³

Kurtubî (ö. 671/1273) de konuyla ilgili rivayetlerin hepsini zikrettikten sonra hadisler arasında çelişkili bir durumun olduğunu belirtir. Rivayetlerden birinde Mescid-i Aksâ'nın Kâbe'den kırk yıl sonra yapıldığı bilgisine yer verildiğini, diğer rivayette ise Mescid-i Aksâ'nın Hz. Süleyman tarafından yapıldığı bilgisine yer verildiğini belirtir. Kurtubî bu durumun tarihçilerin naklettiği "Hz. İbrahim ile Hz. Süleyman arasında bin yıldan fazla süre olduğu" bilgisiyle çeliştiğini belirttiğinden sonra Hz. İbrahim'in de Hz. Süleyman'ın da başkalarının yapmış olduğu mabetleri, temellerinden yeniden inşa etmiş olabileceklerini belirterek bu çelişkiyi gidermeye çalışır. Bu durumda Kâbe'nin ilk olarak Hz. Âdem tarafından veya melekler tarafından, ondan kırk yıl sonra da Mes-

²⁸ Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *A'lâmü'l-hadîs*, thk. Muhammed b. Sa'd (Mekke: Câmi'atü Üm-mi'l-Kurâ, 1988), 3/1542.

²⁹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf el-Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî fî şerhi Sahîbi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1981), 14/27.

³⁰ Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *'Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîbi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 15/262.

³¹ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *İrşâdü's-sâri* (Mısır: Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1323), 5/359.

³² Miras, *Sahîb-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, 6/13.

³³ Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh el-Meâfirî İbnü'l-Arabî, *Abkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 1/371.

cid-i Aksâ'nın Hz. Âdem'in çocukları tarafından yapılmış olabileceğini belirtir.³⁴ Dolayısıyla Kurtubî'nin söz konusu rivayetleri bir şekilde Hz. İbrahim öncesiyle ilişkilendirdiği anlaşılmaktadır.

Ebû Hayyân (ö. 745/1344) ise Kâbe'nin ilk defa Hz. İbrahim tarafından yapıldığına dair Hz. Peygambere isnat edilen rivayetin diğer rivayetleri geçersiz kıldığını; ancak bu rivayette Hz. İbrahim'in Kâbe'yi yaptığını bildiren ifadeyi "ilk kez yapma" şeklinde değil de yenileme şeklinde anlaşıldığında Kâbe'nin Hz. İbrahim'den önce yapıldığına dair zikredilen rivayetlere aykırı olmayacağını belirtir.³⁵

İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) söz konusu hadiste iki mabet arasındaki süre ile bu mabetleri kimin yaptığına dair sahip oldukları bilgileri örtüştüremeyen bazı insanların cehâletleri nedeniyle söz konusu hadiste problem varmış zehabına kapıldıklarını belirtir. İbn Kayyim'in Hz. Peygamber'e isnat edilen hadis üzerinden yapmış olduğu değerlendirmeler onun da Kâbe'nin ilk kez Hz. İbrahim tarafından yapıldığı fikrini benimsediğini göstermektedir. Özellikle Mescid-i Aksâ'nın ilk defa Hz. Yakup tarafından yapılmış olduğunu, Hz. Süleyman'ın daha sonra orayı yenilediğini, genişlettiğini söylemesine rağmen Hz. İbrahim'in Kâbe'yi yenilediğine, tekrardan inşa ettiğine dair bir ifade kullanmaması Kâbe'yi ilk yapan kişinin Hz. İbrahim olduğu kanaatini benimsediğini göstermektedir.³⁶ Reşid Rıza, İbn Kayyim'in dile getirdiği bu görüşle ilgili elde kesin delil olmamasına rağmen makul olduğunu belirterek kendisinin de bu görüşü benimsediğine işaret etmiştir.³⁷

Bu konuda İbn Kayyim'den biraz farklı düşünen İbn Âşûr (1879-1973) Beyt-i Makdis'i yapan kişinin Hz. Süleyman olduğu hususunda şüphe olmadığını, Tevrat'ta da Kur'an'da da bu hususun belirtildiğini söyler.³⁸ İbn Âşûr, Hz. Süleyman'ın yaptığı mabedin yerinin daha önce Hz. İbrahim'in kurban kesim yeri olarak belirlediği yer olduğunu, daha sonra buraya küçük bir mescit yaptığını, ancak dönemin müşriklerince yıkıldığını belirtir.³⁹ Hz. İbrahim'in Allah'a şükür amacıyla sunaklar yaptığı bilgisi Tevrat'ta yer almasına rağmen bu sunaklardan birinin yerine Hz. İbrahim'in mescit yaptığı, daha sonra da Hz. Süleyman'ın bu mescidin yerine Mescid-i Aksâ'yı inşa ettiğine dair bilgiyi İbn Âşûr'un Tevrat'ta işaret ettiği ayetlerden anlamak mümkün değildir.⁴⁰ Lakin İbn Âşûr'un zikrettiği bu bilgilerden onun Kâbe'nin Hz. İbrahim zamanında yapıldığı fikrini benimsediği, merfu hadiste geçen "iki mescit arasında kırk yıl var" ifadesinden kaynaklanan problemi de bu şekilde aşmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Hz. Ali'ye isnat edilen "Beyt'ten (yani Kâbe'den) önce de birçok beyt vardı." şeklindeki rivayete istinaden Kâbe'den önce yapılmış yapılar olduğunu, dolayısıyla yeryüzünde yapılan ilk binanın Kâbe olamayacağını belirtir.⁴¹

³⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi'li-abkâmi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 5/207.

³⁵ Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-mubât fi't-tefsîr*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd vd. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 3/7.

³⁶ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-me'âd fi bedyi hayri'l-'ibâd* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994), 1/50.

³⁷ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-menâr*, 4/7.

³⁸ *Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur İncil* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi – Yeni Yaşam Yayınları, 2008) I. Kr.6:1-37, II. Ta.3:2; İbn Âşûr'un delil olarak işaret ettiği ayet Sebe' 34/13. ayettir.

³⁹ Muhammed et-Tâhir b. Muhammed et-Tûnisî İbn Âşûr, *et-Tabrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnisiyye, 1984), 4/15.

⁴⁰ Yar.12:7-8.

⁴¹ İbn Âşûr, *et-Tabrîr ve't-tenvîr*, 4/13.

Görülebileceği üzere birinci grupta yer alan yani Kâbe'nin Hz. İbrahim'den önce yapıldığına dair nakledilen ve çoğu birbiriyle çelişen rivayetlerin sıhhat açısından problemlili olduğu, dolayısıyla bu rivayetlere itibar edilemeyeceği belirtilmiştir. Bu nedenle söz konusu rivayetlerden hareketle Kâbe'nin kesin olarak Hz. İbrahim'den önce var olduğu sonucuna ulaşmak mümkün gözükmemektedir. İkinci grupta yer alan, Hz. Peygamber ve Hz. Ali'ye nispet edilen rivayetler ise sıhhat açısından sahihtir, dolayısıyla konumuzla ilgili problemi çözme adına dikkate alınabilecek niteliktedirler. Bu rivayetlerin sıhhatiyle ilgili herhangi bir itiraz olmasa da delâletleriyle ilgili hem muhaddislerin hem de müfessirlerin ihtilaf ettikleri görülmektedir. Hz. Peygamber'e isnat edilen rivayetteki "iki mescit arasında kırk yıl var" ifadesi her iki grupta yer alan âlimler tarafından da te'vil edilmek zorunda kalmıştır. Kâbe'yi ilk kez Hz. İbrahim'in yaptığını kabul eden âlimler Kâbe'nin yapımından kırk yıl sonra Mescid-i Aksâ'nın bulunduğu yere bir mescidin yapıldığını, daha sonra buranın Hz. Süleyman tarafından genişletildiğini söyler. Ancak bu bilginin kesin bir bilgi olduğunu ve dayanağının bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Kâbe'nin Hz. İbrahim'den önce yapıldığını söyleyenler de aynı ifadeyi te'vil etmek zorunda kalarak Kâbe'nin Hz. Âdem tarafından yapıldığını, Mescid-i Aksâ'nın da kırk yıl sonra Hz. Âdem'in çocukları tarafından yapıldığını iddialar ederler. Lakin bu ifadeler de kesin bir bilgiye değil zanna dayanmaktadır. Hz. Peygamber'e isnat edilen rivayet her ne kadar bize göre Kâbe'nin ilk kez Hz. İbrahim döneminde yapıldığını ima ediyor olsa da söz konusu ihtilaflardan da anlaşılacağı üzere bu rivayetten hareketle kesin bir sonuca ulaşmak mümkün gözükmemektedir. Ancak Hz. Ali'ye nispet edilen rivayet en azından Kâbe'nin yeryüzü yaratılmadan önce var olduğu, Hz. Âdem'le birlikte gökten indiği şeklindeki rivayetleri geçersiz kılmaktadır.

2. İlgili Ayetler

2.1. Âl-i İmrân Suresi 3/96. Ayet

2.1.1. Bağlamsal Çerçeve

Âl-i İmrân Suresi 96. ayetle ilgili Mücâhid'e (ö. 103/721) isnat edilen bir rivayette Müslümanlar ile Yahudilerin birbirlerine karşı mescitleriyle övündükleri, Yahudilerin Beyt-i Makdis'in Kâbe'den, Müslümanların da Kâbe'nin Beyt-i Makdis'ten üstün olduğunu söylemeleri üzerine bu ayetin nazil olduğu belirtilir.⁴² Mukâtil'in (ö. 150/767) aktardığı rivayette ise Müslümanların Kâbe'nin Allah tarafından kible olarak belirlendiğini iddia etmesi, Yahudilerin de gerçek kiblenin Beyt-i Makdis'in olduğunu söylemesi üzerine bu ayetin vahyedildiği bilgisine yer verilir.⁴³

Hem Yahudiler hem de Müslümanlar için kutsal olan Mescid-i Aksâ yerine Mekke'nin merkezinde yer alan Kâbe'nin Allah Teâlâ tarafından kible tayin edilmesi ve akabinde Müslümanların artık ibadetlerini Kâbe'ye doğru yapmaya başlamaları Yahudilerin hem Hz. Peygamber'e hem de Müslümanlara olan öfkesinin artmasına sebep olmuştur. Bu durum sadece Yahudiler değil aynı zamanda müşrikler ve münafıklar tarafından da eleştiri konusu yapılmıştır. Âlimlerin çoğu tarafından hicretten sonra Medine'de gerçekleştiği kabul edilen bu dönüşüm neticesinde Yahudilerin ve

⁴² Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *Esbâbü'n-nüszûlî'l-Kur'ân*, thk. Kemâl Besyûnî Zağlûl (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411), 118-119; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr* (Beirut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1404/1984), 1/424.

⁴³ Ebü'l-Hasen el-Ezdî Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte (Beirut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 1423-2002), 1/291.

diğer inkârcıların Hz. Peygamber'e ve Müslümanlara karşı gösterdikleri tepkiler ve onların durumunu ortaya koyan ifadeler Bakara Suresi'nin 142-145. ayetlerinde yer almıştır.⁴⁴ 142. ayette “İnsanlardan bir kısım beyinsizler: Yönelmekte oldukları kiblelerinden onları çeviren nedir? diyecekler. De ki: Doğru da batı da Allah'ındır. O dilediğini doğru yola iletir.” buyrulurak Yahudilerin Müslümanların zihinlerini bulundurmaya yönelik öne sürdüğü iddiaların aklını kullanabilen birinin dile getiremeyeceği kadar yersiz ve temelsiz olduğu ifade edilmiştir. Aynı şekilde peygamberlerin belde olması nedeniyle Allah'ın orayı kutsadığını düşen Yahudilerin bu düşence nedeniyle Kudüs'ün her yerden üstün olduğuna, dolayısıyla oraya yönelmenin zorunlu olduğuna dair dile getirdikleri sözlerin de “Doğru da batı da Allah'ındır”, “Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz iyilik (gerçek manada dindarlık) değildir.”⁴⁵ ayetleriyle temelsiz ve anlamsız olduğu vurgulanmıştır.⁴⁶ Bu ayetlerde her ne kadar Yahudilere içerisinde buldukları durumun ve iddialarının yanlış olduğu ifade edilmiş olsa da iddia, itiraz ve ithamlarına ısrarla devam etmeleri neticesinde kiblenin tahvilinden sonraki zaman diliminde, Medine'de konumuz olan Âl-i İmrân 96. ve beraberindeki ayetler nazil olmuştur. Bu ayetlerde Kâbe'nin ilk mescit olduğuna, İsrailoğullarının da atası olan Hz. İbrahim'in orada makamının bulunduğu, oraya kutsallık atfettiğine, dolayısıyla Kâbe'nin kible olmaya daha layık olduğuna işaret edilmiştir.⁴⁷

Sebeb-i nüzul olarak nakledilen rivayetler ve ayetin bağlamı her ne kadar “Kâbe'nin evlîliği” ile ne kastedildiği hakkında kesin bir sonuca ulaşmayı mümkün kılmasa da Yahudiler ile Müslümanlar arasında bir tartışmanın olduğu aşikârdır. Yahudilerin Mescid-i Aksâ'nın kible edinilmeye daha layık olduğu iddiası vahiyle çürütülerek Kâbe'nin evlîyeti sebebiyle kible olmaya daha layık olduğunun vurgulandığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar “Kâbe'nin evlîliği” çoğunluk tarafından mutlak anlamda dünyada yapılan mabetlerin ilki olarak anlaşılmışsa da söz konusu rivayetlerden ve bağlamdan iki mescidin mukayese edildiğinin anlaşılması ayete verilen bu anlamın tekrar gözden geçirilmesini zorunlu kılmaktadır.

2.1.2. Kavramsal Çerçeve

Konumuz olan *أَوَّلَ بَيْتٍ* İN *أَوَّلَ بَيْتٍ وَضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بَيَّكَتَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ* ayetinde yer alan *أَوَّلَ* ve *بَيْتٍ* kelimeleri özellikle de *أَوَّلَ* kelimesi ayetin doğru anlaşılmasında hayli önem arz etmektedir. *Beyt* kelimesi; toplanma, çalışma, geceyi bir yerde geçirme anlamlarını içeren “ب-ي-ت” kökünden türemiş bir kelimedir. Dolayısıyla bu temel anlamdan hareketle *بَيْتٍ* kelimesinin, insanların ikamet ettikleri, geceledikleri, bir araya geldikleri, toplandıkları, ibadet ettikleri yer, ev, ibadethane anlamına geldiği ifade edilir.⁴⁸ Bununla birlikte bu kelimenin özellikle Kur'an'da Kâbe'ye karşılık gelecek şekilde mabet, ibadet yeri anlamında kullanıldığı da anlaşılmaktadır.⁴⁹

Bekke kelimesinin ise “kalabalık olmak, izdiham olmak, vurmak, kesmek” anlamlarını içeren “ب-ك-ك” kökünden türediğini belirtenlerin yanı sıra Mücâhid gibi bu kelimenin “Mekke”ye tekabül ettiği, Mekke'deki *mim* harfinin *be* harfine dönüştüğünü belirtenler vardır. Bununla birlikte bazı âlimler kelimenin kök anlamına uygun olarak tavaf esnasında izdiham olması nedeniyle,

⁴⁴ Ahmet Özel, “Kible”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/365-366.

⁴⁵ el-Bakara 2/177.

⁴⁶ Ahmet Güç, “Dinlerde Kible Anlayışı”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2002), 15.

⁴⁷ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 1/636.

⁴⁸ Ebû Abdîrrahmân el-Ferâhîdî el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'ayn*, thk. Abdulhamîd Hindavî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 1/174; Ebû'l-Hüseyn Ahmed İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1979), 1/324-325; İbn Âşûr, *et-Tabrîr ve't-tenvîr*, 4/12; Hasen el-Mustafavî, *et-Tabkîk fî Kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 1/387.

⁴⁹ el-Bakara 2/125, 127, 158; Âl-i İmrân 3/97; el-Enfâl 8/35; el-Hac 22/26, 29; Kureş 106/3.

Kâbe'nin de içinde bulunmuş olduğu “Mescid-i Harâm”a بَيْتٌ, Mescid-i Harâm'ın dışında kalan yerlere ise مَكَّة denildiği fikrini benimsemiştir.⁵⁰

İbn Âşûr'a göre ise بَيْتٌ kelimesi “belde” anlamındadır. Hz. İbrahim'in memleket olması düşüncesiyle çocuğunu bıraktığı yere verdiği özel isimdir. Ona göre bu kelimenin aslı Hz. İbrahim'in de dili olan Keldânice'dir. Taptıkları tanrıya “Ba'l” diyen Keldânîler yaşadıkları beldeyi de *Ba'lebek* diye isimlendirmişlerdir ki bu da *beledü Ba'l* yani “Ba'lin şehri, beldesi” anlamına gelmektedir. İbn Âşûr بَيْتٌ kelimesinin “izdiham, kalabalık” anlamına gelen بَيْتٌ kelimesinden türediği fikrini ise çok isabetli bulmamaktadır.⁵¹

Buraya kadar aktarılan bilgilerden hareketle konumuz olan ayette بَيْتٌ ile Mescid-i Harâm içerisinde yer alan Kâbe'nin anlaşıldığı göz önünde bulundurulduğunda أَوْلُ بَيْتٌ ifadesiyle de “Kâbe'nin evvelliğinin” kastedilmiş olduğu sonucuna varılmaktadır. Ancak “Kâbe'nin evvelliği” ile ne kastedildiği hakkında müfessirlerin farklı görüşler dile getirdiğine şahit olunmaktadır. Daha önce de işaret edildiği gibi çalışmamızın temel problemi olan bu hususun halli söz konusu terkibe verilecek olan anlama dayanmaktadır. Dolayısıyla *evvel* kelimesinin bu ayette ne anlama geldiğini tespit etmek önem arz etmektedir.

أَوْلُ kelimesinin türemiş olduğu “أ-و-ل-” kökünün “bir şeyin başlangıcı ve bir şeyin sonu” olmak üzere iki temel anlamının olduğu ifade edilmektedir. Buradan hareketle أَوْلُ isminin sözlükte bir şeyin başlangıcı anlamında olduğu belirtilir. Cahiliye döneminde de haftanın ilk gününe أَوْلُ denilmesi bu nedenledir. أَوْلُ ذِي أَوْلُ ifadesinin “her şeyden önce” anlamında olduğu, aynı kökten türeyen آلُ fiilinin “dönmek”, أَوْلُ fiilinin “döndürmek”, تَأْوِيلُ kelimesinin ise “bir şeyin akıbeti, sonucu, kendisinden kastedilen manaya döndürülmesi” anlamında olduğu ifade edilir.⁵²

Râgıb el-İsfahânî (ö. 502/1108) أَوْلُ kelimesini “başka şeylerin kendisiyle sıraya girdiği şey” şeklinde izah ettikten sonra söz konusu kelimenin farklı anlamlarda kullanılmalarının olduğunu belirtir. Ona göre kelime ilk olarak “zaman bakımından önde gelen”i ifade eder. Örneğin عَبْدُ الْمَلِكِ عَبْدُ الْمَلِكِ أَوْلًا ثُمَّ الْمَنْصُورُ cümlesinde “Abdülmelik öncedir, Mansûr ise sonradır.” cümlesinde bu anlam vardır. Dolayısıyla buradaki ilkliliği kanaatimizce iki şey arasındaki öncelik şeklinde anlamak mümkündür. İkinci olarak “makam bakımından üstünü, sözünün dinlenilmesi bakımından önde olanı” ifade eder. Önce kral, sonra vezir gelir.” cümlesinde de bu manada kullanılmıştır. Üçüncü olarak “konum, mesafe bakımından önce olanı, önde olanı” ifade eder. الْقَادِسِيَّةُ أَوْلًا ثُمَّ الْقَادِسِيَّةُ فَيْدُ cümlesinde “(Konum itibarıyla) Kadîsiye önce, Feyd sonradır.” Dördüncü anlamı “yapılan bir şeyin unsurları arasında yapılışı önce olanı” ifade eder. الْأَسَاسُ أَوْلًا ثُمَّ الْبِنَاءُ “Temel önce, bina sonra yapılır.” cümlesinde bu anlamdadır. Allah için kullanılan هُوَ الْأَوْلُ وَالْآخِرُ⁵³ ifadesinde de أَوْلُ kelimesinin “kendisinden önce yaratılmış hiçbir varlığın olmadığı” anlamını ifade etmek için kullanıldığını belir-

⁵⁰ Ebü'l-Hüseyn Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'âni'l-mecîd*, thk. Muhammed Yusûfu'd-dîn (Haydarâbâd: K S Lalta Printing Press, 2001), 72; Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'ayn*, 1/157; Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1/191; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/594-597; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, 1/186; Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Kîlânî (Beyrut: Dâru'l-Ma' rife, t.y.), 57.

⁵¹ İbn Âşûr, *et-Tabrîr ve't-tenvîr*, 4/12-13.

⁵² Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tebzîbü'l-Luga* (Kahire: el-Mu'essesetu'l-Misriyyeti'l-'Amme li't-Te'lîf ve'l-Enbâ' ve'n-Neşr, 1964), 15/456,458; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, 1/158-159,162.

⁵³ el-Hadîd 57/3.

tir.⁵⁴ Râgıb el-İsfahânî'nin ifadelerinden **أَوَّل** kelimesinin birden çok anlama gelmesinin söz konusu olduğu, Kur'an'da da bu anlamların birçoğunun mevcut olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁵

Taberî (ö. 310/923) konumuz olan ayette **أَوَّل** **بِنْتِ** ifadesini âlimlerin “Allah’a ibadet etme amacıyla yeryüzünde yapılmış ilk mabet”, “yeryüzünde yapılan, var edilen ilk yer”, “Kâbe'nin inşa edildiği yerin yeryüzünde yaratılan ilk yer olması” şeklinde anlaşıldığını belirtir. Dolayısıyla bu üç görüşü göre de **أَوَّل** kelimesi “yeryüzünde ilk olma” anlamını taşımaktadır.⁵⁶

Râgıb el-İsfahânî ise ayette geçen **أَوَّل** kelimesinin iki farklı şekilde anlaşıldığını belirtir. Ona göre kelimeye verilen ilk anlam “en şerefli, en değerli” anlamıdır. Bu anlama göre ifade, **أَشْرَفَ بِنْتِ** “en şerefli mabet” anlamındadır. Mücâhid'in konumuz olan ayeti izah ederken bu ayetteki anlamın **كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ** ayetindeki anlam gibi olduğunu belirtmesinden hareketle Mücâhid'in de bu görüşte olduğunu belirtir. İsfahânî kelimeye ikinci olarak da “zaman bakımından ilk olma” anlamının verildiğini belirtir.⁵⁷

Kur'an'da yer alan **أَوَّلَ الْمُسْلِمِينَ**,⁵⁸ **أَوَّلَ الْمُؤْمِنِينَ**,⁵⁹ **أَوَّلَ كَافِرٍ**,⁶⁰ **أَوَّلَ مَنْ أَسْلَمَ**⁶¹ ifadelerinin yer aldığı ayetlerde **أَوَّل** kelimesinin ifade etmiş olduğu anlam, araştırmamızın konusu olan ayetin manasını tespit etme hususunda kanaatimizce hayli ehemmiyet arz etmektedir. Söz konusu ayetlerin bağlamı göz önünde bulundurulduğunda **أَوَّل** kelimesinin bu ayetlerde yeryüzünde ilk iman eden veya inkâr eden anlamında değil, ayetlerde söz konusu edilen peygamberin yaşadığı dönemde hayatta olan insanlar arasında bir ilklığın kastedildiği, kaynaklarda da ayetlerin genel olarak bu doğrultuda izah edildiği görülmektedir.⁶²

2.1.3. Ayetin, Yeryüzünde Yapılmış İlk Mabedin Kâbe Olduğu Fikrini Desteklediğine Dair Yorumlar

Ayeti sebab-i nüzul ekseninde izah eden Mukâtil b. Süleymân'a (ö. 150/767) göre kiblenin Kâbe değil Mescid-i Aksâ olduğunu söyleyen Yahudilerin iddiaları nâzil olan bu ayetle geçersiz kılınmıştır. Mukâtil ayette yer alan *evle beytin* “ilk ev” ifadesinin *evle mescidin* “ilk mescit” anlamına geldiğini belirterek Kâbe'nin yeryüzünün ilk mabedi olduğuna işaret etmektedir.⁶³

Konumuz olan ayeti izah ederken âdeti olduğu üzere, yukarıda da işaret edilen ayetle ilgili farklı görüşleri ve ilgili rivayetleri sıralayan Taberî bu ifadeyle ilgili nakledilen görüşlerden “Kâbe'nin Allah tarafından ibadet etmek amacıyla yapılmış ilk ev/mabet olduğu” fikrinin daha doğru olduğunu, konuyla ilgili Hz. Peygamber'e isnat edilen rivayetin de bu görüşü desteklediğini belirtir.⁶⁴ Taberî'nin tercihini belirlemede etkili olan faktörün rivayet olduğu anlaşılmakla beraber söz konusu rivayetin kabul edilmesi halinde akla gelen sorulara verilebilecek cevapların ne olacağı

⁵⁴ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 31-32; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Yûsuf Semîn el-Halebî, *'Umdetü'l-buffâz fi tefsîri eşrefi'l-elfâz*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 1/138.

⁵⁵ Söz konusu kelimenin farklı anlamlarının Kur'an'daki örnekleri için bkz: el-En'âm 6/94; et-Tevbe 9/108; el-İsrâ 17/7; Tâhâ 20/65; el-Enbiyâ 21/104; Fussilet 41/21; el-Haşr 59/2.

⁵⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/590-592.

⁵⁷ Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî, *Tefsîri'r-Râgıb el-İsfahânî*, thk. Âdil b. Ali eş-Şiddî (Riyad: Dâru'l-Vatan, 2003), 2/729.

⁵⁸ el-En'âm 6/163; ez-Zümer 39/12

⁵⁹ eş-Şuarâ 26/51.

⁶⁰ el-Bakara 2/41.

⁶¹ el-En'âm 6/14.

⁶² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1/101, 552, 600; 2/264-65; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/601/602; 10/46,48; 17/571; 20/180; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali ed-Dâmegânî, *el-Vucûh ve'n-nezâ'ir li elfâzi Kitâbillebi'l-'Azîz*, thk. Arabî Abdülhamîd Ali (Kahire: Vizâratu'l-Evkâf, 1995), 1/83-84.

⁶³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1/291.

⁶⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/593.

hakkında bir değerlendirmede bulunmadığı görülmektedir. Örneğin söz konusu rivayete göre Mescid-i Harâm ile Mescid-i Aksâ arasında kırk yıl vardır. Mescid-i Aksâ'nın ilk kez Hz. Süleyman tarafından yapıldığı kabul edilecek olsa Kâbe'nin bundan kırk yıl önce yapılmış olmasının ne anlama geldiği cevapsız kalmaktadır. Dolayısıyla bu durum izaha muhtaçtır. Ayrıca Taberî'nin benimsediği “Allah’a ibadet etme amacıyla yeryüzünde yapılan ilk mabet” fikrinin mefhum-i muhâlifinden yeryüzünde Kâbe’den önce Allah’a ibadet etme amacı taşımayan başka ibadet yerlerinin de yapılmış olabileceği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu ifadelerden hareketle Kâbe’nin tüm mabetler arasında yeryüzünde yapılmış ilk mabet olmadığı sonucu çıkabilmektedir.

Mâtürîdî (ö. 333/944) ayet hakkında farklı yorumların yapıldığını belirtmiş olsa da tefsirinde Kâbe’nin ne zaman yapıldığı ile ilgili nakledilen rivayetlerden sadece Hz. Âdem ve öncesinde yapıldığıyla ilgili olanlara yer verdiği, konu hakkında Hz. Peygamber’e, Hz. Ali’ye isnat edilen rivayetlere ve sebab-i nüzul olarak nakleden rivayete hiç değinmediği görülmektedir. Bu durum Mâtürîdî’nin, ilgili ayeti kendi naklettiği rivayetler çerçevesinde anlamanın daha uygun olduğu, dolayısıyla bu ayetin Kâbe’nin zaman bakımından tüm mabetlerden önce yapıldığına işaret ettiği fikrini benimsediğini düşündürmektedir.⁶⁵

İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201) söz konusu ayette *evvel beyytin* ifadesinin iki şekilde anlaşıldığını belirtir. Bir görüşe göre ayetteki bu ifade Kâbe’nin yeryüzünde inşa edilmiş ilk ev olduğuna, diğer görüşe göre ise insanların ibadet etmeleri için inşa edilmiş ilk ev olduğuna işaret eder. İbnü’l-Cevzî ayet hakkında söylenenleri genel olarak bu şekilde iki grupta ele aldıktan sonra birinci görüşü benimsyenlerin de üç ayrıldığını belirtir. Ebû Hüreyre’ye isnat edilen İbn Ömer, İbn Amr, Kâtade ve Mücâhid’in de benimsediği ifade edilen birinci görüşe göre Kâbe dünya yaratılmadan iki bin yıl önce yaratılmıştır. İbn Abbas’a isnat edilen ikinci görüşe göre Kâbe Hz. Âdem tarafından yapılmıştır. Kâtade’ye isnat edilen üçüncü görüşe göre ise Kâbe Hz. Âdem ile birlikte indirilmiştir.⁶⁶

İbnü’l-Cevzî’nin konu hakkında nakletmiş olduğu görüşler her ne kadar farklılık arz etse de neticede üç görüşten de Kâbe’nin yeryüzünde ibadet amacıyla yapılmış ilk yapı olduğu sonucu çıkmaktadır. Dolayısıyla İbnü’l-Cevzî’nin tefsirinden hareketle ne İslam adına ne de batıl dinler adına Kâbe’den önce bir mabedin yapıldığını söylemek mümkün değildir. Yine aynı şekilde Kâbe’nin ilk kez Hz. İbrahim tarafından yapıldığı sonucuna ulaşmak da mümkün gözükmemektedir.

Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) *evvel* kelimesini “bir şeyin diğer şeyden önce olması, ilk olması” şeklinde izah ettikten sonra bu ayette Kâbe’nin evvelliği ile yapılmış evler arasında ilklığı değil tüm insanların ortak evi yani ibadet yeri olması bakımından ilk olduğunu belirtir. Râzî ayete bu şekilde bir anlam takdir ettikten sonra İbnü’l-Cevzî gibi müfessirlerden ayette Kâbe’nin ilklığı ile ne kastedildiğine dair iki görüşün nakledildiğini belirtir. Bu görüşlerden ilkinde göre ayet inşa bakımından, ikinci görüşe göre ise mübareklik, hidayete vesile olma bakımından Kâbe’nin ilklığıne işaret etmektedir. Tercihini bu iki anlamdan ikincisi lehine kullanan Râzî bu ayetten olmasa da konuyla ilgili rivayetlerden hareketle Kâbe’nin Hz. Âdem döneminde veya öncesinde inşa edilmiş olduğunu kabul eder. Bununla birlikte Kâbe’nin Hz. İbrahim döneminde yapılmış olabileceğine dair bu ayetten bağımsız dile getirilen fikirlere de tenkitlerde bulunur.⁶⁷

Râzî’nin Kâbe’nin Hz. İbrahim’den önce inşa edildiğine dair ulemanın bir kısmının problemli, zayıf gördüğü rivayetleri delil olarak kullanmasına rağmen konuyla ilgili *Sabih-i Bubârî* ve *Müslim* başta olmak üzere diğer birçok hadis kaynağında yer alan, Kâbe’nin ilk yapılan mabet ol-

⁶⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, thk. Farklı Muhakkikler, ed. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Dâru’l-Mizân, 2005), 2/361.

⁶⁶ İbnü’l-Cevzî, *Zâdî’l-mesîr*, 1/424-425.

⁶⁷ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 8/156.

duğuna, Mescid-i Aksâ'nın ondan kırk yıl sonra yapıldığına dair Hz. Peygamber'e isnat edilen rivayeti kendi düşüncesinin şekillenmesinde kullanmaması makul gözükmemektedir. Bununla birlikte bu hadisi Kâbe'nin mübareklik bakımından yeryüzünün ilk mescidi olduğu görüşünün delilleri arasında zikretmesine rağmen tarihte yapılan ilk mabedin Kâbe olduğu fikrine katılmayanların delillerini zikrederken söz konusu hadisten hiç bahsetmemesi de kanaatimizce makul gözükmemektedir.

Ayetin izahında hangi görüşte olduğunu kesin olarak belirtmese de ifadelerinden Kâbe'nin Hz. İbrahim'den önce yapıldığı fikrini benimsediği anlaşılan Kurtubî (ö. 671/1273) konuyla ilgili nakledilen rivayetlerin hepsine yer verdikten sonra iki hadis arasında çelişki gibi görülebilecek bir durumun olduğunu belirtir. Söz konusu rivayetlerden birine göre Mescid-i Aksâ Kâbe'den kırk yıl sonra yapılmıştır. Diğer rivayette ise Mescid-i Aksâ'nın Hz. Süleyman tarafından yapıldığı belirtilmiştir. Tarihçilere göre Hz. İbrahim ile Hz. Süleyman arasında bin yıldan fazla bir süre vardır. Dolayısıyla ona göre bu iki rivayet arasında bir çelişki ortaya çıkmaktadır. Daha sonra da Hz. İbrahim'in de Hz. Süleyman'ın da başkalarının yapmış olduğu mabetleri, temellerinden yeniden inşa etmiş olabileceklerini belirterek bu çelişkiyi gidermeye çalışır. Bu durumda Kâbe ilk olarak Hz. Âdem tarafından yapılmış ise ondan kırk yıl sonra da Mescid-i Aksâ'nın Hz. Âdem'in çocukları tarafından yapılmış olması ihtimal dâhilinde olabileceğini ancak gerçekte bu işin aslını sadece Allah'ın bileceğini belirtir.⁶⁸

Konu hakkında ihtilafın olduğunu belirten Mehmed Vehbi Efendi (ö. 1949) rivayetlerden hareketle Kâbe'nin ilk kez Hz. Âdem tarafından yapıldığı, Hz. Âdem'in ve sonraki peygamberlerin orada ibadet ettiği, Hz. Nuh zamanındaki tufanda yıkıldığı, daha sonra da Hz. İbrahim tarafından tekrardan inşa edildiği fikrinin daha doğru olduğunu belirtmiştir. Ayetteki “evvel” kelimesinin de “ilk” anlamına geldiğini belirterek Kâbe'nin mutlak anlamda tarihte yapılan ilk mabet olduğunu söylemiştir.⁶⁹

Kanaatimizce incelediğimiz ayetin yeryüzünün ilk mabedinin Kâbe olduğuna işaret ettiğini düşünen âlimlerin bu fikri benimsemelerinde, Kâbe'nin Hz. Âdem zamanında veya Hz. Âdem'den önce inşa edildiğini ifade eden rivayetler oldukça belirleyici olmuştur. Ancak konuyla ilgili Hz. Peygamber'e ve Hz. Ali'ye isnat edilen rivayetler ise söz konusu âlimlerin tefsirinde kimi zaman hiç zikredilmemiş kimi zaman da yeterli şekilde izah edilmemiştir.

2.1.4. Ayetin, Kâbe'nin Hz. İbrahim Tarafından Yapıldığı Fikrini Desteklediğine Dair Yorumlar

Ayeti bağlam çerçevesinde anlamaya çalışan İbn Atıyye (ö. 541/1147) cumhurun ayette yer alan “vüdi'a” fiiline fail olarak Allah'ı takdir ettiklerini ancak bu durumda söz konusu ayet ile önceki ayet arasındaki mana irtibatının kopacağını belirtir. Zira ona göre “vada'a” kıraatine göre mana verilecek olursa söz konusu fiilin faili Hz. İbrahim olur ve böylelikle iki ayet arasında bir kopukluk kalmaz. Dolayısıyla 95. ayette Hz. İbrahim'in dinine çağrılan insanlar, 96. ayette Hz. İbrahim tarafından inşa edilmiş olan Kâbe'ye yönelmeye yani bu dinin gereklerinden olan namaza, hacca çağrılmış olmaktadır.⁷⁰ İbn Atıyye'nin dile getirdiği bu ifadeler, kıraat farklılığı ve bağlam göz önünde bulundurulduğunda söz konusu ayetten hareketle Kâbe'nin Hz. İbrahim'den önce yapıldığını değil bizzat Hz. İbrahim tarafından yapıldığı fikrini desteklemektedir.

İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) çok fazla ayrıntıya girmediği görülse de ilgili rivayetler üzerinden yapmış olduğu kısa değerlendirme onun konu hakkındaki kanaatini yansıtır niteliktedir.

⁶⁸ Kurtubî, *el-Câmi'li-ahkâmî'l-Kur'an*, 5/206-208.

⁶⁹ Konyalı Mehmed Vehbi, *Büyük Kur'an Tefsiri (Hülâsatü'l-Beyân)* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, ts.), 1-2/670-671.

⁷⁰ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî İbn Atıyye, *el-Mubarrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. er-Rahâle el-Fârûk vd. (Beyrut: Dâru'l-Hayr, 1428/2007), 2/288.

İbnü'l-Arabî, Kâbe'den önce, meleklerin tavaf ettiği bir mabedin olduğuna yönelik aktarılan rivayetlerin isabetli olmadığını, nakledilen bu bilginin Hz. Peygamber'e isnat edilen ve Kâbe'nin Mescid-i Aksâ'dan kırk yıl önce yapıldığını haber veren rivayetle çeliştiğini, bu rivayetin o bilgiyi geçersiz kıldığını dile getirmektedir.⁷¹ İbnü'l-Arabî'nin dile getirmiş olduğu bu ifadeler onun Hz. Peygamber'e isnat edilen rivayet çerçevesinde bir düşünceye sahip olduğunu, dolayısıyla Kâbe'nin Hz. Âdem'den önce veya Hz. Âdem zamanında değil daha sonraki bir zaman diliminde inşa edildiği fikrine sahip olduğunu ima etmektedir.

Reşid Rıza'nın (ö. 1935) Muhammed Abduh'tan (ö. 1905) yapmış olduğu nakiller Abduh'un söz konusu ayeti sebab-i nüzul çerçevesinde ele aldığını göstermektedir. Diğer bir ifadeyle söz konusu nakiller, Abduh'un bu ayeti iki mabet arasındaki mukâyese çerçevesinde ele aldığına işaret etmektedir. Bu düşünceye göre söz konusu ayetle Hz. İbrahim ve oğlu İsmail tarafından yapılan Kâbe'nin, Hz. Süleyman tarafından yapılan Mescid-i Aksâ'dan önce ibadet mekânı olduğu, Hz. Peygamber'in de buraya yönelerek ibadet ettiği vurgulanmış, böylelikle Yahudilerin şüpheleri izale edilmiştir.⁷²

İbn Âşûr, İbn Atıyye gibi konumuz olan ayeti bağlam çerçevesinde anlamaya çalışarak beytin evvelliğinden bahseden 96. ayetin, “*İbrahim'in dinine tabi olun*” emrini içeren 95. ayetin gerekçesi olduğunu söyler.⁷³ Ayette geçen *linnâs* ifadesiyle de Hz. İbrahim'in dinini ve Kâbe'nin ilk mabet olduğunu kabul eden ehl-i kitabın, özelde de Yahudilerin kastedildiğini belirtir.⁷⁴ Dolayısıyla ona göre Hz. Peygamber'in muhatabı olan Yahudiler'den Hz. İbrahim'in dinine tabi olmalarının istenmesi ve onların Hz. İbrahim'in dinini kabul etme zorunda olmalarının Kâbe'nin daha faziletli olmasıyla, Kâbe'nin daha faziletli olmasının da orada daha uzun süreden beri ibadet yapıyor olması ve oranın bânisiyle ilgilidir.⁷⁵ İbn Âşûr Kâbe'nin yaklaşık olarak M.Ö. 1900'lü yıllarda ehl-i kitabın da tanıdığı Hz. İbrahim tarafından, Beyt-i Makdis'in ise M.Ö. 1000'li yıllarda Hz. Süleyman'ın emriyle hâkimiyetindeki işçiler tarafından yapıldığını belirtir.⁷⁶

İbn Âşûr (ö. 1973) Mücâhid'e (ö. 103/721) isnat edilen sebab-i nüzul rivayetinin ayette geçen *evvel* kelimesini izah ettiğini söyler. Söz konusu rivayete göre Yahudiler Müslümanlara Beyt-i Makdis'in Kâbe'den daha üstün, değerli bir mabet olduğunu, Müslümanlar da Kâbe'nin daha üstün olduğunu söylemişlerdir. İbn Âşûr rivayetten tüm mescitlerin değil sadece iki mescidin mukayese edildiğinin anlaşıldığını, dolayısıyla ayette yer alan *evvel* kelimesinin Kâbe'nin tüm mabetler arasındaki evvelliğine değil Mescid-i Aksâ ile kıyaslandığında ona nazaran daha evvel olduğuna işaret ettiğini belirtir. Dolayısıyla bu anlam Kâbe'nin mutlak anlamda tüm mabetlerden değil kıyaslandığı Mescid-i Aksâ'dan evvelliğini/önceliğini ifade etmektedir. Bununla birlikte söz konusu kelimenin zaman bakımından öncelik değil, fazilet bakımından üstünlüğe işaret ettiğini söyleyenlerin de olduğuna işaret eder.⁷⁷

İbn Âşûr Kâbe'nin Hz. İbrahim tarafından bina edildiğinin kesin olduğunu, bunun Kur'an'da birçok kez tekrar edildiğini belirtir. Ona göre Hz. İbrahim'den önceki peygamberler tarafından yapılmış bir mabet yoktur. Eğer böyle bir mabet olsaydı fazileti nedeniyle Kur'an'da o mabede çokça atıfta bulunulurdu. Ancak Kur'an'da böyle bir şey zikredilmemiştir. Kâbe'nin yer yüzünde Allah'a ibadet için yapılan ilk mescit olduğunu ve ilk kez Hz. İbrahim tarafından yapıldı-

⁷¹ İbnü'l-Arabî, *Abkâmü'l-Kur'an*, 1/371.

⁷² Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-menâr*, 4/6.

⁷³ İbn Âşûr, *et-Tabrîr ve't-tenvîr*, 4/11.

⁷⁴ İbn Âşûr, *et-Tabrîr ve't-tenvîr*, 4/14-15.

⁷⁵ İbn Âşûr, *et-Tabrîr ve't-tenvîr*, 4/11.

⁷⁶ İbn Âşûr, *et-Tabrîr ve't-tenvîr*, 4/14-15.

⁷⁷ İbn Âşûr, *et-Tabrîr ve't-tenvîr*, 4/14.

ğını savunan İbn Âşûr Kâbe'den önce batıl dinlere mensup insanlar tarafından yapılmış tapınakların, mabetlerin olduğunu da dile getirir.⁷⁸

Kâbe'nin ilk defa Hz. İbrahim tarafından yapıldığını açıkça dile getirenlerden biri de Süleyman Ateş'tir. Ateş ayetin tefsirinde Kâbe'nin Hz. Âdem döneminde yapıldığına dair nakledilen rivayetlerin İbn Kesîr tarafından zayıf bulunduğunu, ayette geçen “nâs” kelimesiyle Hz. Muhammed'in kendi toplumu olan Arapların kastedildiğini, ayetten Hicâz bölgesinde yapılan ilk mabedin Kâbe olduğunun anlaşıldığını, bununla birlikte başka bölgelerde, başka insanlar tarafından Kâbe'den önce yapılmış mabetlerin olabileceğini söyler. Bununla birlikte peygamberler tarafından yapılan ilk mabedin Kâbe olduğunu, Bakara Suresi 127. ayetten de Kâbe'nin ilk kez Hz. İbrahim tarafından yapıldığını anlaşıldığını belirtir.⁷⁹

Netice itibariyle söz konusu ayetten Kâbe'nin yeryüzünde yapılan ilk mabet olduğu sonucunu çıkarmayan âlimlerin ayetin bağlamını, sebep-i nüzul ile ilgili rivayetleri, *evvel* kelimesinin farklı kullanımlarını göz önünde bulundurdıkları, karşı düşüncüyü destekler nitelikteki rivayetlerin ise problemliliğini düşündükleri anlaşılmaktadır.

Konumuz olan ayetin tefsiriyle ilgili Sa'lebî (ö. 427/1035), Begavî (ö. 516/1122), Beyzâvî (ö. 685/1286), Neseî (ö. 710/1310), Ebüssüüd Efendi, Elmalılı Hamdi Yazır gibi bazı müfessirler ise konu hakkındaki farklı görüşleri, rivayetleri nakletmekle yetinmiş veya ayeti bu tartışmalara girmeden izah etmişlerdir.⁸⁰

2.2. Bakara Suresi 2/127. Ayet

Kâbe'nin ne zaman yapılmış olabileceği meselesi üzerinde durulan bir diğer ayet de Bakara Suresi'nin 127. ayetidir. Söz konusu ayette Allah Teâlâ **وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمَ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ** “*Bir zamanlar İbrahim İsmail ile beraber beytin (Kâbe'nin) temellerini yükseltirken, Ey rabbimiz, bizden kabul buyur! Şüphesiz sen işitensin, bilensin.*” demişlerdi.” buyurmaktadır. Kâbe'nin Hz. İbrahim'den önce var olduğunu kabul eden âlimler, Hz. İbrahim ve İsmail'in Kâbe'yi daha önce kaybolmuş olan temellerini bularak o temeller üzerine yeniden imar ettiklerini, söz konusu ayette temellerin yükseltilmesinden bahseden ifadelerin de buna işaret ettiğini belirtmektedirler. İbn Abbas, Süddî, Atâ, Vehb b. Münebbih, Katâde, Mukâtil gibi âlimlerin de bu düşüncede olduğu nakledilmektedir.⁸¹

Ayette geçen **قَوَاعِدَ** kelimesinin müfredi olan **قَاعِدَةٌ** kelimesi sözlükte “oturan, temel, esas, hayızdan kesilmiş yaşlı kadın” anlamlarına gelmektedir.⁸² Ayetin anlaşılmasında önemi haiz bir diğer kelime de **يَرْفَعُ** fiilidir. Kelimenin türemiş olduğu kökün sözlükte “yükseltmek, kaldırmak, artırmak, büyütme, bir şeyi başka bir şeye yaklaştırmak, takdim etmek, sunmak, yüceltmek” gibi

⁷⁸ İbn Âşûr, *et-Tabrîr ve't-temvîr*, 4/13.

⁷⁹ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1989), 2/82.

⁸⁰ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsiri'l-Kur'an*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 1422/2002), 3/114-115; Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ' el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl fî tefsiri'l-Kur'an*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd. (Riyad: Dâru't-Taybe, 1989), 2/69-70; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/279; Ebü'l-Berekât Hâfızüddin Abdullah b. Ahmed en-Neseî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, thk. Yusuf Ali Bedvî (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998), 1/275; Ebüssüüd Efendi, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ (Riyad: Mektebetu'r-Riyâdi'l-Hadîse, t.y.), 1/516-17; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Yay., 1979), 2/1148.

⁸¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1/138; Ezrakî, *Abbâru Mekke*, 1/61-64; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/549-555; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/144-145.

⁸² Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'ayn*, 3/410; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, 1/205; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, 5/108.

anlamlarının olduğu görülmektedir.⁸³ Kur'an'da da kelimenin sözlük anlamları muvacehesinde farklı kullanımlarının olduğuna işaret edilmektedir.⁸⁴

İfadelerinden ayette geçen قَوَاعِد kelimesine “temel” anlamı verdiği anlaşılan Taberî, bu temellerin ilk kez ne zaman yapıldığı yani ilk kez Hz. İbrahim ve İsmail tarafından mı, yoksa onlardan önceki bir zaman diliminde mi yapıldığı konusunda bir ihtilafın olduğunu belirtir.⁸⁵ Kâbe'nin Hz. İbrahim'den önce yapılmış olduğuna işaret eden farklı düşünceleri, rivayetleri nakleder ve daha sonra bir değerlendirme yapar. Değerlendirmesinde ayette yer alan ifadelerden hareketle Kâbe'nin ilk kez Hz. İbrahim tarafından mı yoksa önceki asırlarda mı yapıldığı meselesine girmeyen Taberî konuyu daha çok rivayetler üzerinden ele alır. Dolayısıyla onun bu yaklaşımından ayetin zahirinden kesin bir neticeye ulaşmanın mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Ayetin tefsirinde Kâbe'nin Hz. İbrahim'den önce yapılmış olduğuna işaret eden, kimi zaman birbiriyle çelişen rivayetlere yer vermiş olması ve söz konusu rivayetlerde yer alan bilgilerin hepsinin gerçekleşmiş olmasının ihtimal dâhilinde olduğunu söylemesi onun bu ayetten daha çok Kâbe'nin Hz. İbrahim'den önce yapılmış olduğu sonucuna vardığını ima etmektedir. Bununla birlikte Kâbe'nin Hz. İbrahim'den önce yapılmış olduğuyula ilgili naklettiği rivayetlerde yer alan bilgilerin de kesin olmadığını, bu konudaki bilginin sadece Allah ve Resulünün bildirmesiyle bilenebileceğini, bu konuda hüccet değeri taşıyacak nitelikte bir rivayetin olmadığını belirtir. Her ne kadar Kâbe'nin ilk olarak ne zaman yapıldığının bilinemeyeceğini belirtse de Taberî'nin ifadelerinden bu bilinmezliğin daha çok Hz. İbrahim dönemi öncesiyle olduğunu söylemek mümkündür.⁸⁶

Taberî'nin yanı sıra İbnü'l-Cevzî, Kurtubî, Râzî gibi âlimlerin de ayetin izahında bu rivayetleri naklettikleri görülmektedir.⁸⁷ Ancak söz konusu rivayetlerin Taberî'nin dediği ve bu çalışmanın ilk bölümünde de işaret edildiği gibi hüccet değeri taşıdığını söylemek mümkün değildir. Râzî ayrıca ayetin zahirinin Kâbe'nin Hz. İbrahim'den önce var olduğuna açıkça işaret ettiğini belirtir.⁸⁸

Bu konuda ayetin farklı anlaşılabilirliğini belirten âlimlerden biri Zemahşerî'dir. Zemahşerî ilk olarak ayetteki ifadenin önceden var olan temeller üzerine duvar inşa etme anlamına geleceğini belirttiikten sonra taşların veya tuğlaların üst üste konularak duvarın yapılması anlamına da gelebileceğini belirtir.⁸⁹ Bu ihtimale göre ayetteki ifade Hz. İbrahim'in bir temel bulup o temel üstüne Kâbe'nin duvarını inşa etmesine değil, yerin zemininden başlayarak tuğlaları veya taşları üst üste koyarak duvar örmesine işaret etmektedir. Ayete böyle bir anlam verildiğinde de bu ayetin Kâbe'nin Hz. İbrahim'den önce var olduğuna delil teşkil ettiğini söylemek mümkün değildir.

Zemahşerî'nin yaptığı izahın aynısını Beyzâvî'nin de yaptığı görülmektedir. Beyzâvî bu izahların ihtimal dâhilinde olduğunu belirttiikten sonra ayetle ilgili farklı bir yorum daha olduğunu söyler. Bu yoruma göre ise ayette temellerin yükseltilmesi ifadesi Kâbe'nin konumunun yükseklğine ve şerefının gösterilmesine işaret etmektedir.⁹⁰ Ebüssuûd Efendi de bu konuda Beyzâvî'nin naklettiği farklı görüşlere yer vermiş, ancak görüşler arasında herhangi bir tercihte bulunmamıştır.

⁸³ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Düreyd, *Cemberetü'l-luga*, thk. Remzî Munîr Ba'lebekî (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), 2/765; Ezherî, *Tebzâbü'l-luga*, 2/358-359.

⁸⁴ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 200; Semîn el-Halebî, *'Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz*, 2/103-104.

⁸⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/548-549.

⁸⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/556.

⁸⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/549-556; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/144-145; Kurtubî, *el-Câmi'li-ahkâmî'l-Kur'an*, 2/386-390.

⁸⁸ Fahreddin er-Râzî, *Meftâhu'l-gayb*, 4/62.

⁸⁹ Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşâf 'an hakâiki't-tenzîl*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvad (Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1418/1998), 1/321-322.

⁹⁰ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/137.

Fakat ayetle ilgili farklı görüşleri naklettikten sonra Kâbe'nin Hz. İbrahim'den önce var olduğuna işaret eden rivayetlere, Kâbe'nin tarihi süreç içerisinde kaç kez inşa edildiğine dair nakledilen bilgilere yer verir.⁹¹ Beyzâvî'nin, Ebüssuûd Efendi'nin temellerin yükseltilmesi ifadesiyle ilgili zikrettikleri görüşlere yer veren müfessirlerden bir diğeri de İbn Âşûr'dur. Ancak İbn Âşûr bu ayeti ne Kâbe'nin Hz. İbrahim'den önce yapılmasıyla ne de temellerin Hz. İbrahim tarafından bulunup ortaya çıkarılmasıyla ilişkilendirmiştir. Ayrıca bu ayetin izahında Kâbe'nin yapılış zamanıyla ilgili nakledilen rivayetlerin hiçbirine de yer vermemiştir.⁹² Reşid Rıza ise ayette Kâbe'nin Hz. İbrahim ve İsmail tarafından yapıldığının belirtildiğini, buna rağmen kıssacıların ve onların peşinden giden bazı müfessirlerin Kâbe'nin Hz. İbrahim'den önce yapıldığına dair birbiriyle çelişen, senetleri sağlam olmayan, muhteva bakımından Kur'an'ın zahirine aykırı birçok rivayet naklettiklerini, bu rivayetlerin İsrâiliyat'a dayandığını, Yahudi zındıkların İslam'ı çirkin göstermek, ehl-i kitabı İslam'dan uzaklaştırmak amacıyla uydurduklarını ve Müslümanların arasında yaydıklarını belirtir.⁹³

Tefsir geleneğinde her ne kadar zikredilen ilk görüş daha çok tercih edilmişse de görüleceği üzere ayetin farklı şekilde anlaşılabilmesine işaret eden ve benimseyenler de olmuştur. Bununla birlikte ayetin Kâbe'nin yeniden inşasına işaret ettiğini benimseyenlerin bu görüşe yönelmelerinde filolojik izahlardan ziyade Kâbe'nin tarihiyle ilgili nakledilen rivayetler belirleyici olmuştur. Ancak ilk bölümde de zikredildiği gibi söz konusu rivayetlerin bu konuda delil teşkil ettiğini söylemek pek mümkün değildir. Dolayısıyla bu ayetin Kâbe'nin Hz. İbrahim'den önce yapılmış olduğuna kesin olarak işaret eden bir delil olduğunu söylemek mümkün değildir.

Bakara Suresi 125. ayette geçen *وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِّلنَّاسِ وَأُمَّةً لِّلدِينِ* “*Biç, Beyt'i (Kâbe'yi) insanlara toplanma mahalli ve güvenli bir yer kıldık*” ifadesinin ardından *وَعَهَدْنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَنْ طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ* “*İbrahim ve İsmail'e de tavaf edenler için evimi (Kâbe'yi) temiz tutun, diye emretmiştik...*” ayeti de kanaatimizce Kâbe'nin ilk kez Hz. İbrahim zamanında hac ibadeti amacıyla toplanma mahalli kılındığını çağrıştırmaktadır. Bununla birlikte Kur'an'da ve sahih hadislerde Hz. İbrahim'den önce hac ibadetinin yapıldığına, Kâbe'nin hac mahalli olduğuna işaret eden sarih bir delil en azından biz tespit edemedik. Örneğin bu konuda İslam ansiklopedisinin hac maddesine bakıldığında hac ibadetinin Hz. İbrahim öncesi olduğuyla ilgili bilgilerin bu çalışmanın ilk bölümünde ele alınan, birçok hadis âliminin sahih olmadığını belirttiği rivayetlere dayandırıldığı görülür.⁹⁴

2.3. İbrâhim Suresi 14/37. Ayet

Konumuzla ilişkilendirilebilecek bir diğer ayet de İbrâhim Suresi 37. ayettir. Hz. İbrahim'in *رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ* “*Ey rabbimiz! Ben zürriyetimden bir kısmını, senin kutsal evinin (Kâbe'nin) yanında tarıma elverişli olmayan bir vadiye yerleştirdim...*” şeklinde başlayan duasını içeren bu ayette Hz. İbrahim'in Kâbe'nin yanına yerleştirdiğini ifade ettiği “*ذُرِّيَّتِي/zürriyetim*” ifadesiyle ilgili farklı görüşler olsa da genel olarak Hz. Hâcer ve bebeklik çağındaki Hz. İsmail'in kastedildiği kabul edilmektedir. Bu görüşün tercih edilmesinde ise daha çok Buhârî'de yer alan İbn Abbas'a isnat edilen bir rivayetin etkili olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁵ Ancak ayetteki asıl ihtilaf Hz. İbrahim'in bu duayı ne zaman yaptığı mevzuudur. Bu soruyla ilgili söylenecekler Kâbe'nin ne zaman yapıldığına da işaret edeceğinden verilen cevaplar konumuz açısından önem arz etmektedir.

⁹¹ Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 1/257-258.

⁹² İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 1/718-719.

⁹³ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, 1/466.

⁹⁴ Abdülkerim Özaydın, “Hac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 1996), 14/386.

⁹⁵ Buhârî, “Ehâdisü'l-enbiyâ”, 9 (No. 3365); Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 13/689-692; Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, thk. es-Seyyid b. Abdülmaksud (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 3/136; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 4/355; İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 5/254.

Âlimlerin bir kısmı Hz. İbrahim'in bu duayı ailesini Kâbe'nin yanına bıraktıktan sonra yaptığı görüşündedir. Bu görüşü benimseyen âlimler İbrâhîm Suresi 37. ayetten Kâbe'nin yerinin en geç Hz. İsmail'in bebeklik çağında Hz. İbrahim tarafından bilindiğini, dolayısıyla bu durumun Kâbe'nin Hz. İbrahim'den önceki bir zaman diliminde yapıldığına işaret ettiğini belirtir.⁹⁶ Yukarıda işaret edilen Buhârî rivayetinden de Hz. İbrahim'in bu duayı ailesini Kâbe'nin yanına koyduktan sonra yaptığı anlaşılakta, dolayısıyla âlimlerin bu yöndeki tercihinde de bu rivayetin etkili olduğu görülmektedir.⁹⁷ Râzî, Kâdî Abdülcabbâr'ın (ö. 415/1025) söz konusu rivayette nakledilen bazı bilgilerin kabul edilmesinin mümkün olamayacağını söylediğini aktarmasına rağmen kendisi de rivayette anlatılan olayları ihtimal dâhilinde görür.⁹⁸

Hız. İbrahim'in bu duayı Hz. İsmail'i Kâbe'nin yanına bıraktığında yaptığını kabul eden âlimler, bu dua yapıldığında Kâbe'nin orada bir bina olarak mevcut olmamasına rağmen Hz. İbrahim'in Kâbe'nin varlığından nasıl haberdar olduğunu ve duasında Kâbe'ye nasıl yer verebildiğini de farklı şekillerde izah etmektedirler. Örneğin bazı müfessirler Hz. İbrahim'in Kâbe'nin yerini çevresinden duymuş olabileceği, bu bilginin kendisine Allah tarafından haber verilmiş olabileceği, Kâbe'yi oraya ilerde yapacağını kendisine Allah'ın bildirmiş olabileceği gibi ihtimallerden bahsederler. Dolayısıyla bu ifadeler, onların Kâbe'nin ilk kez Hz. İbrahim tarafından değil, Hz. İbrahim'den önce yapıldığına işaret ettiği kanaatinde olduklarını göstermektedir.⁹⁹

Âlimlerin diğer bir kısmı ise Hz. İbrahim'in bu duayı oğlu İsmail büyüüp Kâbe'yi onunla birlikte inşa ettikten sonra yaptığı görüşündedir. Örneğin Mâtürîdî ayette dile getirilen sözleri Hz. İbrahim'in Mekke'ye ilk geldiği zaman söylemiş olmasının mümkün olmadığını belirtir. Ona göre bunun nedeni ayette Hz. İbrahim'in "*senin kutsal evinin yanına ... yerleştirdim.*" ifadesinin yer almasıdır ki bu ifade Hz. İbrahim'in ailesini Kâbe'nin yanına yerleştirdiği anlamına gelmektedir. Ama Hz. İbrahim Mekke'ye ilk geldiğinde bir bina olarak Kâbe'nin mevcudiyetinden bahsetmek mümkün değildir. Bu nedenle ayetteki ifadelerin ve duanın, Kâbe'nin Hz. İbrahim ve oğlu İsmail tarafından inşa edilmesinden sonra gerçekleşmiş olmasını gerektirdiğini belirtir.¹⁰⁰ Her ne kadar Mâtürîdî'nin tefsirindeki genel yaklaşımı Kâbe'nin Hz. İbrahim'den önce var olduğu yönünde olsa da bu ayetle ilgili yapmış olduğu yorum, söz konusu ayetin kesin olarak Kâbe'nin Hz. İbrahim'den önce yapılmış olduğuna işaret etmediğini göstermektedir.

Aynı şekilde İbn Kesîr de Hz. İbrahim'in bu duayı Kâbe'yi Hz. İsmail büyüdükten ve onunla birlikte inşa ettikten sonra yaptığını dile getirir.¹⁰¹ Bununla birlikte İbn Kesîr gibi rivayete önem veren bir âlimin yukarıda atıfta bulunulan Buhârî rivayetine hiç değinmemesi ise hayli ilginçtir. Birçok kaynakta yer alan, İbn Kesîr'in de görmeme ihtimali bulunmayan bu rivayete tefsirinde yer vermemesi, onun Kâbe'nin ne zaman yapıldığı konusunda farklı bir düşünceye sahip olmasıyla ilgili olduğu ya da bir muhaddis olarak söz konusu rivayetin sıhhati noktasında tereddütlerinin bulunduğu şeklinde yorumlanabilir.

İbn Âşûr da 37. ayette geçen duayı Hz. İbrahim'in Hz. İsmail ile birlikte Kâbe'yi inşa ettikten sonra dile getirmiş olabileceğini söyler. Daha sonra da bu duayı yapmasının nedeninin 39. ayet

⁹⁶ İbnü'l-Cevzâ, *Zâdül-mesîr*, 4/366; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 3/269; Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri* (İstanbul: Bayraklı Yay., 2004), 10/235-249.

⁹⁷ Buhârî, "Ehâdisü'l-enbiyâ", 9 (No. 3365).

⁹⁸ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 19/139; Kurtubî, *el-Câmi'ü'l-ahkâmî'l-Kur'an*, 12/147-148.

⁹⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/542; 13/697; İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 5/255; Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed İbn Cüzey, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, thk. Abdullah el-Hâlidî (Beyrut: Şirketü Dâri'l-Erkâm, 1416), 1/412.

¹⁰⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, 7/507.

¹⁰¹ Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd. (Kahire: Müessesetü Kurtuba, Mektebetü'l-Evlâdi'sh-Şeyh li't-Turâs, 1421-2000), 8/227.

olduğunu yani Allah'ın İsmail'i ve İshak'ı kendisine bahşetmesi olduğunu belirtir.¹⁰² Dolayısıyla İbn Kesîr'in ve İbn Âşûr'un ifadelerinden de bu ayetin kesin olarak Kâbe'nin Hz. İbrahim'den önce yapıldığını işaret ettiğini söylemenin mümkün olmadığı anlaşılmaktadır.

2.4. Hac Suresi 22/26. Ayet

Kâbe'nin ne zaman yapılmış olabileceği meselesinde üzerinde durulan bir diğer ayet ise Hac Suresi'nin 26. ayetidir. Bu konuda *وَإِذْ بَوَّأْنَا لِإِبْرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ* ifadeleriyle başlayan ayette yer alan *بَوَّأْنَا* kelimesine verilecek anlam, ayetin doğru anlaşılmasında belirleyici olacaktır. Nitekim kelimeye yüklenen anlamdan hareketle âlimlerin bir kısmı ayeti Kâbe'nin Hz. İbrahim'den önce var olduğuna delil gösterirken diğer bir kısmı ise ayeti bu konuyla ilişkilendirmeden izah eder. Bu nedenle söz konusu kelimenin anlamının ne olduğunu ve bu ayette hangi anlama geldiğini tespit etmek büyük önem arz etmektedir.

İbn Fâris *بَوَّأْنَا* kelimesinin türemiş olduğu *ب-و-أ* kökünün biri “dönmek”, diğeri “denkleştirmek” olmak üzere iki temel anlamının olduğunu, Mustafavî ise kökün asıl temel anlamının “dönmek” olduğunu, diğer anlamların neticede bu anlama dayanan mecaz anlamlar olduğunu belirtir.¹⁰³ Sözlüklerde bu kökten türetilen kelimelerin “yerleşmek, yurt edinmek, ikamet etmek, denkleştirmek, uygun hale getirmek, düzeltmek, hedeflemek, yüklenmek, kabul etmek, bir şeyin birine dönmesi, başına gelmesi” gibi anlamlarda kullanıldığı görülmektedir.¹⁰⁴ Örneğin *بَوَّأْتُ لِلرَّجُلِ* cümlesi “Adam için orayı mekân kıldım, orayı hazırladım” anlamındadır.¹⁰⁵ Yine gidip kalınan, ikamet edilen yere *الْمَبَاءَةَ* denilmiş, *تَبَوَّؤُوا مَنَزَلًا* cümlesinin de bir topluluğun mekân edinmesi, ikamet edilecek yere yerleşmesi, inmesi anlamında olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁶ Yine *بَوَّأْتُ لَهُ مَكَانًا* cümlesinin de “Birine bir yeri düzeltip, uygun hale getirip yerleşmesini, ikamet etmesini sağlamak” anlamında olduğu belirtilmiştir. Âl-i İmrân 3/121; Yûnus 10/87, 93; Yûsuf 12/56. ayetlerde de bu anlamda olduğuna işaret edilmiştir.¹⁰⁷

Kâbe'nin Hz. İbrahim'den önce var olduğunu, Hz. İbrahim tarafından yeniden inşa edildiğini düşünen müfessirlerin ayette geçen söz konusu fiili farklı kelimelerle izah ettikleri görülmektedir. Mukâtil *دَلَّلْنَا* “yerine işaret ettik” şeklinde ifade etmiş ve bu izahı yaparken Nuh tufanında Kâbe'nin göğe kaldırıldığını, Hz. İbrahim zamanında yerinin bilinmediğini, ancak Allah'ın bu ayette işaret ettiği gibi Hz. İbrahim'e Kâbe'nin yerini gösterdiğini ifade etmektedir.¹⁰⁸ Taberî kelimenin *وَطَّأْنَا* “indirmek, hazırlamak” anlamına geldiğini belirttikten sonra bu tercihinin iki rivayete dayandırılmıştır. Birinci rivayette Kâbe'nin Hz. Âdem için gökten indirildiği, ikinci rivayette Hz. İbrahim'in Kâbe'yi yeniden inşa etmek için Mekke'ye geldiği zaman Kâbe'nin yerinin nerede olduğunu bulamadığı, bunun üzerine Allah Teâlâ'nın “Hacûc” adı verilen, iki kanatlı, yılan başına benzer bir başı olan bir rüzgâr gönderdiği, bu rüzgârın Kâbe'nin bulunduğu yeri temizleyerek Kâbe'nin temellerinin ortaya çıkmasını sağladığı anlatılmaktadır. Taberî ayette yer alan *بَوَّأْنَا* kelimesiyle işte bu duruma işaret edildiğini söylemektedir.¹⁰⁹ Söz konusu ikinci rivayet birçok müfessir tarafından zikredilmiş ve ayet bu genelleme bu rivayet çerçevesinde anlaşılmış, söz konusu kelimeye de genellikle bu rivayetten hareketle anlam takdir edilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede kelimeye

¹⁰² İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-temîr*, 13/241.

¹⁰³ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâysî'l-luga*, 1/312; Mustafavî, *et-Tabkâke fî Kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 1/379.

¹⁰⁴ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'ayn*, 1/170-171; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, 15/594-597; Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sıhâb*, thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1990), 1/37; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 69.

¹⁰⁵ Cevherî, *es-Sıhâb*, 1/37.

¹⁰⁶ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'ayn*, 1/170.

¹⁰⁷ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 69; Semîn el-Halebî, *'Umdetü'l-buffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz*, 1/239-240.

¹⁰⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 3/122.

¹⁰⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16/510-511.

بَيِّنًا “yerini ortaya çıkardık”, أَعْلَمْنَا “yerini öğrettik” gibi anlamlar da verilmiştir.¹¹⁰ Dolayısıyla kelimeye verilen bu anlamlar, ayetin Hz. İbrahim'den önce Kâbe'nin var olduğuna, Hz. İbrahim'in kendisine gösterilen temeller üzerine Kâbe'yi tekrardan inşa ettiğine delil olarak kabul edilmiştir.¹¹¹

Kelimeye Kâbe'nin daha önce var olduğuna işaret eden anlamların verilmesinin yanı sıra böyle bir çıkarımı zorunlu kılmayan, hatta böyle bir çıkarımı ima dahi etmeyen anlamların verildiği görülmektedir. Örneğin Zeyd b. Ali, Ferrâ gibi âlimlerin kelimeye جَعَلْنَا “kılmak, yapmak” anlamını vermeleri, onların bu ayette “İbrahim'e Kâbe'nin bulunduğu muhiti ikamet edilecek, yaşanılacak yer kıldık.” anlamının kastedildiğini düşündüklerini göstermektedir.¹¹² Mâtürîdî kelimenin إنزَال “indirme, iskân ettirme, yerleştirme” anlamında olduğunu, dolayısıyla ayetin “İbrahim'i beyt yapması için oraya yerleştirdik” anlamında olduğunu belirtir.¹¹³ Fahreddin er-Râzî ayetin “Umreciler ve ibadet yapacaklar için Kâbe'nin bulunduğu yeri ziyaret edilecek, gelinecek yer yaptık şeklinde” izah etmekle birlikte, yukarıda Kâbe'nin yerinin Hz. İbrahim'e gösterildiğinden bahseden rivayeti de zikreder. Bu durum en azından Râzî'nin ayette geçen kelimeye “Kâbe'nin yerini ona gösterdik, ortaya çıkardık” anlamı vermediğini göstermektedir. Neseî'nin de Râzî'nin kullandığı ifadelerle benzer ifadeler kullandığı görülmektedir.¹¹⁴

Râgıb el-İsfahânî ve Semîn el-Halebî ise ayetteki مَكَانَ الْبَيْتِ ifadesinin “Mekke” kelimesine tekabül ettiğini belirtir.¹¹⁵ Dolayısıyla onların bu ifadelerinden ayette Hz. İbrahim'e gösterilen veya onun yerleştirildiği yerin Mekke olduğu anlaşılacaktır. Bu nedenle onlara göre söz konusu ayetten hareketle Kâbe'nin Hz. İbrahim'den önce var olduğu sonucunu çıkarmak mümkün gözükmemektedir.

İbn Kesîr ise ayette “Allah Teâlâ'nın Hz. İbrahim'i Kâbe'nin yerine yerleştirdiğinin, onu oraya ulaştırdığının ve Kâbe'yi oraya yapmasına izin verdiğinin” anlatıldığını belirtir. Hatta işi daha da ileri boyuta taşıyarak bu ayetin, Kâbe'nin ilk defa Hz. İbrahim tarafından yapıldığı fikrini benimseyenler tarafından delil olarak kullanıldığını söyler. Kendisinin de bu görüşte olduğunu ızhâr edecek şekilde Kâbe'nin ilk kez Hz. İbrahim tarafından yapıldığının delili olarak Hz. Peygamber'den nakledilen, ilk bölümde naklettiğimiz rivayete yer verir.¹¹⁶ İbn Âşûr'un da söz konusu kelimenin ayette “iskân ettirme, yerleştirme” anlamında olduğunu Yûsuf Suresi 56. ayette de benzer bir kullanımın olduğunu belirtir.¹¹⁷

Görüleceği üzere بَوَّأْنَا kelimesine Kâbe'nin Hz. İbrahim'in önce var olduğuna işaret edecek anlamlar verildiği gibi böyle bir kanaate varmayı gerektirmeyecek hatta İbn Kesîr'in de belirttiği gibi Kâbe'nin ilk kez Hz. İbrahim tarafından yapıldığına işaret eden anlamlar da verilmiştir. İlk görüşü benimseyenlerin söz konusu kelimeye “işaret etme, gösterme” gibi anlamlar vermiş olması kanaatimizce konuyla ilgili nakledilen rivayetten mühlhemdir. Oysa söz konu rivayetle ilgili sahih

¹¹⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh İbn Ebû Zemenîn, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Ebu Abdullah Hüseyin b. Ukkâse - Muhamme b. Mustafa el-Kenz (Kahire: el-Fârûk el-Hadîse, 2002), 3/177; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, 4/17; Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît* (Riyad: Silsiletü'r-Rasâilil-Câmiyye, 1430), 15/354-355; İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 6/236; Kurtubî, *el-Câmi'li-abkâmi'l-Kur'ân*, 3/358-359.

¹¹¹ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 2/84.

¹¹² Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'âni'l-mecîd*, 164; Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân* (Beyrut: 'Âlemü'l-Kutub, 1983), 2/223.

¹¹³ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 9/365.

¹¹⁴ Fahreddin er-Râzî, *Me'âti'bu'l-gayb*, 23/27; Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, 2/435.

¹¹⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 95; Semîn el-Halebî, *'Umdetü'l-huffâz fi tefsîri eşrefi'l-elfâz*, 1/244.

¹¹⁶ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 10/41.

¹¹⁷ İbn Âşûr, *et-Tabrîr ve't-tenvîr*, 17/240.

veya zayıf olabileceğine dair farklı değerlendirmelerin olduğu görülmektedir.¹¹⁸ Dolayısıyla söz konusu rivayete temkinli yaklaşılmalıdır. Bununla birlikte ilk dönem sözlüklerde بَوَّ kelimesine مكان kelimesiyle birlikte genellikle bir yere yerleşme anlamının verilmiş olması, birçok müfessirin de konumuz olan ayeti bu çerçevede anlamasına neden olmuştur. Ayrıca birçok ayette bu anlamı destekler kullanımların olması bu ayette kelimenin daha çok “yerleştirme, yerleşime uygun kılma” şeklinde bir anlamın daha uygun olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla kelimeye böyle bir anlamın verilmesi söz konusu ayetin Kâbe'nin Hz. İbrahim'den önce var olduğuna delil teşkil etmediği anlamına gelmektedir. Diğer bir ifadeyle bu ayetin Kâbe'nin Hz. İbrahim'den önce varlığına kesin olarak işaret ettiğini söylemek mümkün değildir.

2.5. Hac Suresi 22/29, 33. Ayetler

Hac Suresi 29 ve 33. ayetlerde yer alan الْبَيْتِ الْعَتِيقِ ifadesinde Kâbe'nin sıfatı olarak yer alan الْعَتِيقِ kelimesine verilen anlamlar, söz konusu ayetlerin çalışmamızda ele alınmasına vesile olmuştur. عَتِيقِ kelimesinin türemiş olduğu ع-ت-ق kökünde “zaman, mekan veya değer bakımından önde olmak, özgür olmak” anlamı vardır. Kelimenin bu kök anlamlarından hareketle “kölelikten kurtulana, zaman bakımından önde yani eski olana, değer bakımından önde olana” عَتِيقِ; “vücudun iki omzu arasında kalan kısmına, öne geçen ata, koca boyunduruğunda olmaması nedeniyle evlenmemiş kıza” عَاتِقِ denmiştir.¹¹⁹

Söz konusu kelimenin ilgili ayetlerde daha çok “özgür olma, eski olma” anlamlarında olduğu ve bu anlamlardan hareketle tefsirlerde çeşitli yorumların yapıldığı görülmektedir. Bu yorumların bir kısmında Kâbe'nin Hz. İbrahim'den önce inşa edildiğine dair izahlara yer verilirken, diğer bir kısmında ise bu tarz izahlara hiçbir şekilde yer verilmemekte, ayet Kâbe'nin ne zaman yapıldığı ile ilişkilendirilmeden izah edilmektedir.

Ulemânın bir kısmı عَتِيقِ kelimesinin sözlükteki “önce olan, eski olan” anlamını tercih etmiş ve bu anlamdan hareketle “Kâbe'nin eskiliğini, önceliğini” Kâbe'nin yeryüzünün en eski, ilk mabedi olması şeklinde yorumlamıştır. Hatta Kâbe'nin atîke şeklinde nitelendirilmesini Kâbe'nin Hz. Âdem tarafından veya daha önce yapıldığıyla ilişkilendirenler olmuş ve bu konuda nakledilen rivayetleri aktarmışlardır.¹²⁰ Mâtürîdî ise atîk kelimesine “eski” anlamını vermekle birlikte bu eskiliği Kâbe'nin Hz. İbrahim tarafından inşa edilmesiyle izah etmiştir.¹²¹

Diğer bir görüşe göre ise عَتِيقِ kelimesi bu ayette sözlükteki “özgür” anlamıyla kullanılmıştır. Kelimeye verilen bu anlamdan hareketle Kâbe'nin Allah'tan başka hiç kimsenin boyunduruğu altında olmadığı, Kâbe'nin hiçbir zorbanın tasallutu altına girmediği izahlarına yer verilmiştir. Bu görüşün de Hz. Peygamber'den nakledilen “Beytullah'a atîk denmiştir. Çünkü hiçbir zorba ona hâkim olamamıştır.”¹²² şeklindeki rivayete dayandığı görülmektedir.¹²³ Atîk kelimesine özgür anlamını verenlerin bir kısmı da onun özgürlüğünün Hz. Nuh zamanında meydana gelen tufanda Allah tarafından semaya kaldırılarak kurtarılması ve böylelikle özgürlüğüne bir halel gelmemesi

¹¹⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Sabîhu ve Zaifu Tarîbu't-Taberî* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2007), 6/176; Hâkim en-Nisâbü'nî, *el-Müstedrek*, 2/321.

¹¹⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'ayn*, 3/93-93; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, 4/219; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 321; Semîn el-Halebî, *'Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz*, 3/27.

¹²⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'ayn*, 3/93; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16/530-531; Kurtubî, *el-Câmi'li-abkâmi'l-Kur'an*, 14/384.

¹²¹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, 9/371.

¹²² Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'an”, 23.

¹²³ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'âni'l-mecâd*, 164; el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'an*, 2/225; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16/531; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 402; Semîn el-Halebî, *'Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz*, 3/27; İbn Âşûr, *et-Tabrîr ve't-tenvîr*, 17/250; Mustafavî, *et-Tabkâk fî Kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 8/30.

şeklinde izah etmiştir.¹²⁴ Bununla birlikte âlimlerin bir kısmı da konuyla ilgili farklı görüşleri zikretmekle yetinerek bir tercihte bulunmamıştır.¹²⁵

Netice itibarıyla Kâbe'nin sıfatı olarak ayette yer alan عَتِيق kelimesine “eski” anlamı da “özgür” anlamı da takdir edilse bu anlamların zahirinden hareketle bu ayetin Kâbe'nin ne zaman yapıldığını kesin olarak ifade ettiğini söylemek mümkün değildir. Çünkü Kâbe'nin eskiliği ve özgürlüğünden hareketle söylenen her söz yorumdur. Yukarıdaki yorumlarda da görüleceği üzere bu iki anlamdan hareketle âlimlerin bir kısmı bu ayeti Kâbe'nin Hz. İbrahim öncesi bir zaman diliminde yapıldığını çağrıştıran yorumlarla izah etmiş, bir kısmı da böyle bir anlam çıkarmayacak şekilde yorumlamıştır. Hatta bazı âlimler bu ayeti Kâbe'nin Hz. İbrahim tarafından inşasıyla ilişkilendirerek izah etmiştir.

Sonuç

Âl-i İmrân Suresi 96. ayet çerçevesinde nakledilen rivayetlerden ve çalışmada işaret edilen diğer ayetlerden anlaşılacağı üzere nüzul döneminde Müslümanlar ile Yahudiler arasında kible meselesinden kaynaklı Kâbe'nin mi Beyt-i Makdis'in mi kible olmaya daha layık olduğu tartışması cereyan etmiş ve bu tartışma en faziletli veya en eski mabedin hangisi olduğu üzerinden sürdürülmüştür. Bu bağlamda Müslümanların kiblesi olan Kâbe Müslümanlarca yeryüzünün en kutsal mabedi olarak kabul edilmiş ve bu düşünce başta Âl-i İmrân Suresi 96. ayet olmak üzere çeşitli argümanlarla ispat edilmeye çalışılmıştır. Söz konusu ayet ve rivayetler üzerinden yapılan izahlar neticesinde ise Kâbe'nin ne zaman ve kim tarafından yapıldığı hususunda bir ihtilaf ortaya çıkmıştır.

Kâbe'nin Hz. İbrahim'den önce yapıldığına, yeryüzün ilk mabedi olduğuna hatta yeryüzü yaratılmadan önce Kâbe'nin yaratıldığına dair kaynaklarda birçok rivayet nakledilmiştir. Ancak söz konusu rivayetler incelendiğinde Kâbe'nin Hz. Âdem veya öncesinde inşa edildiğine dair nakledilen rivayetlerin oldukça problemlili olduğu, bu rivayetleri ayetlerin anlaşılmasında delil olarak kullanılmanın uygun olmayacağı anlaşılmıştır. Buna karşın Hz. Peygamber'e ve Hz. Ali'ye isnat edilen rivayetler sahih hadis kaynaklarında geçmekte ve doğrudan ele aldığımız konudan bahsetmektedirler. Her ne kadar bu rivayetlerle ilgili farklı görüşler olsa da kanaatimizce bu hadislerden hareketle Kâbe'nin ilk kez Hz. İbrahim'den önceki bir zaman diliminde değil Hz. İbrahim zamanında yapıldığı sonucuna ulaşmak daha makul gözükmektedir. Diğer taraftan bu iki rivayet Kâbe'nin Hz. İbrahim'den önceki bir zaman diliminde yapıldığı fikrini benimseyen müfessirler tarafından kimi zaman hiç dikkate alınmamış, kimi zaman da bu rivayetler kanaatimizce yeterli şekilde izah edilmiştir.

Kâbe'nin yeryüzünün ilk mabedi olduğuna dair zikredilen en önemli delilin Âl-i İmrân Suresi 96. ayet olduğu anlaşılmaktadır. Ele aldığımız ayette ne kastedildiği hususunda oldukça belirleyici olduğunu düşündüğümüz لَوْلَى kelimesinin sözlüklerde farklı kullanımlarının olduğu, bağlama göre farklı anlamlar ifade ettiği görülmektedir. Dolayısıyla bu kelimeye daima “tarihte ilk olma, her şeyden önce olma” anlamını vermek mümkün değildir. Sebeb-i nüzul olarak nakledilen rivayetler ve ayetin bağlamı “Kâbe'nin evvelliği” ile ne kastedildiği hakkında kesin bir sonuca ulaşmayı da mümkün kılmamaktadır. Fakat söz konusu rivayetlerden ve bağlamdan iki mescidin mukayese edildiğinin anlaşılması en azından ayette “Kâbe'nin evvelliği” ile mutlak anlamda bir illiklikten değil, Kâbe'nin mukayese edildiği mabetten yani Mescid-i Aksâ'dan yapılış bakımından evvelliğinin kastedilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Dolayısıyla bu gerekçeler göz önünde bulunduruldu-

¹²⁴ el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/225; Semîn el-Halebî, *'Umdetü'l-buffâz fî tefsîri eşrefi'l-ef'âz*, 3/27.

¹²⁵ Mâverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 4/21; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 5/382; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/190; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 23/31.

ğunda “Kâbe’nin yeryüzünde yapılmış ilk mabet olduğu düşüncesini Âl-i İmrân Suresi 96. ayetten kesin olarak çıkarmak mümkün değildir.

Yine Kâbe’nin yeryüzünün ilk mabedi olduğuna dair zikredilen veya delil olabilecek nitelikteki ayetler arasında yer alan Bakara Suresi 2/127, İbrâhim Suresi 14/37, Hac Suresi 22/26, 29 ve 33. ayetlerle ilgili farklı yorumların söz konusu olduğu, dolayısıyla zikredilen ayetlerden hareketle de bu konuda kesin bir sonuca ulaşmanın mümkün olmayacağı anlaşılmaktadır.

Kur’an’da ve sahih rivayetlerde Kâbe’nin Hz. İbrahim’den önceki peygamberler tarafından yapıldığına veya önceki peygamberlerin Kâbe’yi ibadet mekânı olarak edindiğine dair bir bilginin yer almaması da oldukça dikkat çekicidir. Öyle ki Kâbe’nin Hz. İbrahim’den önceki peygamberler tarafından yapılmış olduğu veya onların Kâbe’yi ibadet mekânı edindikleri kesin olsaydı bu durum Kâbe’nin değerini göstereceğinden ve artıracığından dolayı -Allahualem- Kâbe’nin bu özelliğine Kur’an’da işaret edilmesi muhtemel olurdu.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh. *Râhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*. thk. Ali Abdülbârî Atıyye. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsîri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1989.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *'Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîbi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Balcı, İsrâfil. "İslam'ın İlk Kiblesinin el-Mescidü'l-Aksa Olduğu İddialarını Kritiği ve Kible Değişikliğinin Tarihsel Arka Planı". *İslam Araştırmaları Dergisi* 28 (2012), 85-116.
- Bayraklı, Bayraktar. *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*. İstanbul: Bayraklı Yay., 2004.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ'. *Me'âlimü't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'an*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd. 8 Cilt. Riyad: Dâru't-Taybe, 1989.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. *Delâ'ilü'n-nübüvve ve ma'rifetü ahvâli sahîbi's-şerî'a*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. *el-Câmi' li-şu'abi'l-îmân*. thk. Abdulâlî Abdulhamîd Hâmid. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Beyzâvî, Ebû Saîd Abdullah b. Ömer. *Emvârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. thk. Hallâk Muhammed Subhi Hasan - Etraş Muhammed Ahmed el-. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Reşîd, 2000.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422.
- Can, Yılmaz. "Kâbe". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1993), 67-91.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâb*. thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1990.
- Çıtır, Aslan. "Kur'an Perspektifinde Kiblenin Birliğine İlişkin Analizler". *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 13 (2021), 21-56.
- Dâmegânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali. *el-Vucûh ve'n-nezâ'ir li elfâzi Kitâbillebi'l-'Azîz*. thk. Arabî Abdülhamîd Ali. Kahire: Vizâratu'l-Evkâf, 1995.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîru'l-hadîs*. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1383.

- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî. *el-Babru'l-muhît fî't-tefsîr*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd vd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- Ebüs-suûd Efendi. *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*. thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ. Riyad: Mektebetu'r-Riyâdi'l-Hadîse, t.y.
- Elbânî, Muhammed Nâsirüddîn. *Silsiletü'l-ebâdîsi'z-za'ife ve'l-mevzû'a ve eserube's-seyyi'i fî'l-ümme*. 14 Cilt. el-Memleketü'l-'Arabîyyetü's-Su'ûdiyye: Dâru'l-Meârif, 1992.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-Luga*. Kahire: el-Mu'essesetu'l-Mısıriyyetü'l-'Amme li't-Te'lîf ve'l-Enbâ' ve'n-Neşr, 1964.
- Ezrakî, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh. *Abbâru Mekteke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âsâr*. thk. Rüşdî es-Sâlih Mülahas. Beyrut: Dâru'l-Endelüs, 1983.
- Fahredden er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.
- Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'ân*. Beyrut: 'Âlemü'l-Kutub, 1983.
- Güç, Ahmet. "Dinlerde Kible Anlayışı". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2002), 1-30.
- Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-. *el-Müstedrek 'ale's-sahîbayn*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân el-Ferâhîdî. *Kitâbü'l-'ayn*. thk. Abdulhamîd Hindavî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed. *A'lâmü'l-hadîs*. thk. Muhammed b. Sa'd. Mekke: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1988.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed et-Tûnisî. *et-Tabrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnisîyye, 1984.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. er-Rahâle el-Fârûk vd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Hayr, 1428/2007.
- İbn Cüzey, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed. *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*. thk. Abdullah el-Hâlidî. Beyrut: Şirketü Dâri'l-Erkâm, 1416.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *Cemberetü'l-luga*. thk. Remzî Munîr Ba'lebekî. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1987.

- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef fi'l-ebâdîs ve'l-âsâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- İbn Ebû Zemenîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîz*. thk. Ebu Abdullah Hüseyin b. Ukkâş - Muhamme b. Mustafa el-Kenz. Kahire: el-Fârûk el-Hadîse, 2002.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed. *Mu'cemü mekâyîsi'l-luga*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn İshak, Ebû Abdillâh Muhammed. *Sîretü İbn İshak*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr. *Zâdü'l-me'âd fî bedyi hayri'l-'ibâd*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Ali Şîrî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1988.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*. thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd. 15 Cilt. Kahire: Müessesetü Kurtuba, Mektebetü'l-Evlâdi's-Şeyh li't-Turâs, 1421-2000.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Şuayb el-Arnaûd vd. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh el-Meâfirî. *Abkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali. *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. 9 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1404/1984.
- Karaman vd., Hayreddin. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Kâsımî, Muhammed Cemaleddîn b. Muhammed. *Mebâsinü't-Te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *İrşâdü's-sârî*. Mısır: Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1323.
- Kılıç, Sadık. "Kâbe'deki Sembolizm Üzerine Bir Deneme". *İslâmî Araştırmalar* 1/5 (1987), 62-69.
- Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf. *el-Kevâkibü'd-derârî fî şerhi Sabîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1981.

- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi'li-abkâmi'l-Kur'an*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü'l-Kur'an*. ed. Bekir Topaloğlu. thk. Farklı Muhakkikler. 17 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Mîzân, 2005.
- Mâverdü, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed. *en-Nüket ve'l-'uyûn*. thk. es-Seyyid b. Abdülmaksud. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Mehmed Vehbi, Konyalı. *Büyük Kur'an Tefsiri (Hülâsatü'l-Beyân)*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, ts.
- Miras, Kâmil. *Sabîb-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîb Tercemesi ve Şerhi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1982.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen el-Ezdî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmud Şehhâte. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 1423-2002.
- Mustafavî, Hasen. *et-Tabkâke fî Kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sabîb*. thk. Muhammed Fuâd Abdilbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Nebîl b. Mansûr, Ebu Huzeyfe. *En'sü's-sârî fî tabrici ve tabkâki'l-ehâdîsi'l-letî zekerahâ'l-Hâfîzu İbnü Haceri'l-'Askalânî fî fetbu'l-bârî*. Beyrut: Müessesetü's-Semâha, 2005.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullah b. Ahmed. *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. thk. Yusuf Ali Bedîvî. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998.
- Özaydın, Abdülkerim. "Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/386-389. TDV Yayınları, 1996.
- Özek vd., Ali. *Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâlî*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1993.
- Özel, Ahmet. "Kible". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 365-368. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Seyyid Kîlânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-. *Tefsîrü'r-Râgıb el-İsfahânî*. thk. Âdil b. Alî eş-Şiddî. Riyad: Dâru'l-Vatan, 2003.
- Reşîd Rızâ, Muhammed. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-bakîm (Tefsîru'l-menâr)*. Kahire: Dâru'l-Menâr, 1947.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed. *el-Kesf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'an*. thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422/2002.

- Semîn el-Halebî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf. *'Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz*. thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *ed-Dürrü'l-mensûr fî't-tefsîri bi'lme'sûr*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Kahire: Merkezu Hecr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 2003.
- Şimşek, Osman. *Kabe tarîhi (Başlangıçtan Abbasi Devleti'nin sonuna kadar)*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr-. *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 25 Cilt. Kahire: Dâru Hecr, 1422/2001.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Sabîhu ve Zaîfu Tarîhu't-Taberî*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2007.
- Temir, Hakan. "Kutsalın Tezahürü ve Mekânın Etkisi Bakımından İslam Öncesi Arap Yarımadasındaki Kâbe/Beytler?" *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2021), 120-149.
- Ünal, Sadettin. "Kâbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/14-21. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed. *Esbâbü nüzzûli'l-Kur'ân*. thk. Kemâl Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed. *et-Tefsîru'l-basît*. Riyad: Silsiletü'r-Rasâilî'l-Câmiyye, 1430.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Yay., 1979.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *el-Mühezzeb fî ihtisâri's-süneni'l-kebîr*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm. Riyad: Dâru'l-Vatan li'n-Neşr, 2001.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvad. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1418/1998.
- Zeyd b. Ali, Ebü'l-Hüseyn. *Tefsîru garîbi'l-Kur'âni'l-mecîd*. thk. Muhammed Yusûfu'd-dîn. 1 Cilt. Haydarâbâd: K S Lalta Printing Press, 2001.
- Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur İncil*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi – Yeni Yaşam Yayınları, 2008.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s)

Yusuf AĞKUŞ

Finansman / Funding

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledges that received not external funding support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder / The author declares that he have no competing interests.